

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

~~~~~

Dəyanət Cümənov

**BÖYÜK
AZƏRBAYCANŞÜNAS
ALİM, PROFESSOR
MİRƏLİ SEYİDOVUN
ƏDƏBİ NƏZƏRİ
GÖRÜŞLƏRİ**

Bakı – “Təknur” – 2013

Professor Mirəli Seyidovun elmi irsini araşdırmağı mənə tövsiyə edən elmi rəhbərimə - zamanının tanınmış və böyük ədəbiyyatşünas alimi prof. Zaman Əsgərliyə öz dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

~~~~~

Baş redaktor: f.e.d., prof. **Zaman Şükür oğlu Əsgərli**
(AMEA Nizami adına Ədəbiyyat
İnstitutu “Yeni dövr Azərbaycan
ədəbiyyatı” şöbəsinin müdiri)

Rəyçilər: f.e.d., prof. **Tahirə Məmməd**
(AMEA Nizami adına Ədəbiyyat
İnstitutu “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”
şöbəsinin müdiri)

f.e.d. **N.Muradəliyeva**
fil.f.d. **Q.Mirzəzadə**
fil.f.d. **M.Mustafayev**
fil.f.d. **Y.Qasimov**

**Dəyanət Cümənov. Böyük Azərbaycanşünas alim,
professor Mirəli Seyidovun ədəbi nəzəri görüşləri. Bakı
- “Təknur” nəşriyyatı - 2013. 112 səh. şəkilli.**

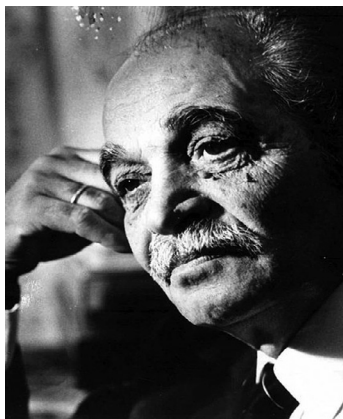
Kitabda böyük azərbaycanşünas alim professor Mirəli Seyidovun yaradıcılığı ilk dəfə olaraq azərbaycanşünalıq kontekstində araşdırılmış, əsasən də alimin milli filoloji fikrimizin ciddi uğurları sayıla biləcək “Sayat Nova”, “Qövsü Təbrizi”, “Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri” monoqrafiyaları və “Şifahi xalq ədəbiyyatı təsiri ilə yaranan şeir”, “Məsihi”, “Qövsü Təbrizi”, “Vidadi” kimi elmi icmal və oçerklərinin təhlili yolu ilə alimin XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində yeri, mövqeyi müəyyənləşdirilmişdir.

ISBN: 978-9952-445-08-8

© D.Cümənov, 2013

Seyidov Mirəli Mir Ələkbər oğlu (05.05.1918 - 26.04.1992)

— tənqidçi, ədəbiyyatşünas, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü (1976), filologiya elmləri doktoru (1968), professor (1979), Azərbaycanın Respublikasının əməkdar elm xadimi (1982), Azərbaycan Milli Yaradıcılıq Akademiyasının müxbir üzvü 1918-ci il mayın 5-də Qərbi Azərbaycanın İrəvan şəhərində bəy ailəsində anadan olmuşdur.

Burada ibtidai məktəbi, 1938-ci ildə isə Bakıda S.Ağamalıoğlu adına Hidromeliorasiya texnikumunu bitirmişdir. 1938-1944-cü illərdə Yerevan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan bölməsində təhsil almış, 1941-1945-ci illərdə isə Ermənistan Dövlət Universitetinin Şərq şöbəsində oxumuşdur. Həmin illər “Sovet Ermənistanı” qəzeti redaksiyasında korrektor, ədəbi işçi, gənclər şöbəsinin müdiri, məsul katibin müavini vəzifələrində işləmiş, mətbuat müvəkkili olmuşdur. AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyinin “Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsinin müdiri (1945-1953), Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda “Orta əsrlər” şöbəsində baş elmi işçi (1953-1960), “Ədəbi əlaqələr” şöbəsində baş elmi işçi (1960-1967), şöbə müdiri (1967-1980), “Azərbaycan mifologiyası və orta əsrlər folkloru” şöbəsinin müdiri (1980-1988), “Xalq yaradıcılığı” şöbəsində isə 1987-ci ildən aparıcı elmi işçi işləmişdir. 1982-ci ildə Türkiyədə keçirilən 4-cü türkoloji konqresdə Sovet nümayəndə heyətinin tərkibində olmuş, “Azərbaycan mərasimlərində teatr ünsürləri (Yuğ mərasiminə əsasən)” mövzusunda məruzə etmişdir. Ədəbi fəaliyyətə 1941-ci ildə “Sovet Ermənistanı” qəzetində çap etdirdiyi rəy və oçerklərlə başlamış və həmin dövrdən mətbuatda vaxtaşırı çıxış et-

mişdir. 1968-ci ildə “Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri (ən qədim dövrdən XVIII əsrin sonunadək)” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Ömrünün sonlarında “Azərbaycan mifologiyası Azərbaycan xalqının mənşəyini öyrənməkdə bir mənbə kimi” mövzusunda tədqiqat üzərində çalışmış, ümumittifaq türkoloji müşavirə və konfranslarda iştirak etmişdir. 1992-ci il aprelin 26-da Bakıda vəfat etmiş, ikinci Fəxri xiyabanda dəfn olunmuş, yaşadığı binanın divarına xatirə lövhəsi vurulmuş, Bakının Yasamal rayonunda adına küçə verilmişdir.

GİRİŞ

Azərbaycanşünaslıq mükəmməl bir elm kimi XX əsrin 20-30-cu illərində formalaşmış, Azərbaycanda həm elmi təfəkkürün inkişafı, həm də azərbaycançılıq dünyagörüşünün təşəkkülü ilə bağlı azərbaycanşünaslığın meydana çıxması sonralar daha elmi xarakter almışdır. Azərbaycanşünaslıq polemik xarakterli, əsasən, problemlərdən ibarət bir elm olması ilə şərtlənir ki, bu da milli-ictimai təfəkkürün müxtəlif sahələrində özünü göstərir. Azərbaycanşünaslığın problemlərini dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, mədəniyyətşünaslıq, tarixşünaslıq və b. elmlərin hər birinin əldə etdiyi faktlardan, nəticələrdən, ümumi nəzəri müddəalardan istifadə etməklə həll etmək mümkündür. Bu mənada azərbaycanşünaslığın ədəbi-nəzəri problemlərinin həl lində, ümumtürk mifologiyasının qaynaqlarının müəyyənləşdirilməsi və təhlili işində məhz XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının, yəni bu dövrdə yaşayıb-yaratmış ədəbiyyatşünas alimlərin də öz payı vardır. Digər bir tərəfdən XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişaf tarixinin və məşğul olduğu ədəbi-nəzəri problemlərin öyrənilməsi, sistemləşdirilməsi isə həmin dövrdə fəaliyyət göstərmiş ədəbiyyatşünas alimlərin elmi irsinin əhatəli öyrənilməsini tələb edir. Elə buna görə də keçən əsrin ortalarından başlayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatşünasları öz sələflərinin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi ilə məşğul olmağa başlamış, Abdulla Sur (1882-1912), Firidun bəy Köçərli (1868-1920), Seyid Hüseyn (1887-1937), Hənəfi Zeynalı (1895-1937), Əli Nazim (1906-1941), Məmməd Arif (1904-1975), Əhməd Cəfəroğlu (1899-1975), Mir Cəlal Paşayev (1908-1978), Feyzulla Qasımzadə (1898-1976), Məhəmmədhüseyn Təhmasib (1907-1982), Əkbər Ağayev (1915-1989), Əziz Mirəhmədov (1920-2002), Kamal Talıbzadə (1923-2007), Bəkir Nəbiyev (1930-2012), Nizaməddin

Şəmsizadə kimi ədəbiyyatşünas alimlər haqqında dissertasiya və monoqrafiyalar yazmış [16; 20; 23; 24; 25; 28; 32; 35; 37; 41; 45; 46; 47; 110; 124], onların ədəbi-tənqidi görüşləri, elmi-nəzəri fikirləri təhlil olunmuş, digər bir tərəfdən də bu yolla XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında azərbaycanşünaslığın bir çox ədəbi-nəzəri problemlərinin öyrənilməsi və həlli işində ciddi uğurlara imza atılmışdır. Son dövrlərdə Azərbaycan xalqının, dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin formalaşması tarixi bərdə sistemli məlumat verən, azərbaycançılıq ideologiyasının təşəkkül mərhələləri araşdırılan monoqrafiyalara, azərbaycançılıq haqqında düşüncələrə rast gəlmək mümkündür [9; 15; 17; 18; 38; 111; 112].

Belə görkəmli ədəbiyyatşünaslar içərisində filologiya elmlər doktoru, professor, Azərbaycanın əməkdar elm xadimi, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü prof. Mirəli Seyidovun xüsusi yeri vardır. Alim XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının Əkbər Ağayev, Həmid Məmmədzadə, Pənah Xəlilov, Əziz Mirəhmədov, Kamal Talıbzadə, Kamran Məmmədov, Nazim Axundov kimi tanınmış nümayəndələri nəslinə mənsubdur. Ədəbi-elmi axtarış, tədqiqat aləminə İkinci Dünya müharibəsi dövründə, yaxud müharibədən az sonra - Azərbaycan ədəbiyyatının sistemli tarixinin hazırlanmağa başladığı bir vaxtda gələn bu gənclərin əksəriyyəti milli bədii düşüncənin yaxın keçmişini - XIX-XX əsrlərə məxsus ədəbi-tarixi prosesi tədqiq edir, həmin dövrlərdə yaşamış sənətkarların həyat və yaradıcılığını öyrənirdilər. Yaşadlarından fərqli olaraq, Mirəli Seyidov Azərbaycan ədəbiyyatının orta əsrlər dövrü, onun Zaqafqaziya xalqlarının bədii fikrinə təsir dairəsi, Azərbaycan türkcəsinin Qafqazda geniş yayılmasının, əsas ünsiyyət vasitəsi olmasının səbəbləri ilə maraqlanırdı, gənc tədqiqatçı Azərbaycan ədəbiyyatının orijinallığını, tarixi bədii zənginliyini və bütün Qafqazda ta qədimlərdən avanqard mövqeyini başqa xalqların bədii mədəniyyəti ilə müqayisə etməklə müəyyənləşdirirdi. Onun ədəbi əlaqələr,

mifologiya, etimologiya və etnogenezlə bağlı tədqiqatları bu gün də azərbaycanşünaslıq üçün həm ədəbi-nəzəri, həm də mədəni-siyasi baxımdan müasir və aktual məsələlərdir.

Prof. Mirəli Seyidov bütün ömrü boyu Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları, xalq mərasimləri, etnogenez məsələləri ilə ciddi məşğul olmuş, ümumtürk mifologiyasının əsas qaynaqlarının, orta q dəyərlərinin müəyyənləşdirilməsi və təhlili sahəsində azərbaycanşünaslıq elmi üçün son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edən tədqiqatlar aparmışdır. Alim istər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair materialları araşdırarkən, istər zəngin folklor abidələrimizin mifik köklərini incələyərkən, istərsə də etimoloq alim kimi sözlərin yozumunu verərkən filoloq məqsədindən daha çox azərbaycanşünas, vətənsünas alim kimi çıxış etmiş, azərbaycanşünaslıq elminin bir çox nəzəri problemlərinin həlli istiqamətində sanballı əsərlər ortaya qoymuşdur. Azərbaycan türklərinin soykökü, qədim dünyagörüşü, mifoloji baxışları ilə bağlı bir sıra elmi problemləri aydınlaşdırmışdır ki, həmin məsələlərin nəzəri təhlili və yeni elmi-metodoloji prinsiplər əsasında qiymətləndirilməsi vacib və aktualdır. Xüsusilə xalqların özünüdərk prosesinin gücləndiyi, Azərbaycan torpaqlarına təcavüzkar-işğalçı münasibətlərin artdığı müasir şəraitdə Mirəli Seyidovun elmi irsinin azərbaycanşünaslıq kontekstində tədqiqi və dəyərləndirilməsi həm də siyasi-ideoloji aktuallıq kəsb edir.

Prof. Mirəli Seyidovun elmi-nəzəri fəaliyyəti həmişə diqqət mərkəzində olmuş, çap olunmuş "Sayat Nova" (1954), "Qövsü Təbrizi" (1963), "Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri" (1976), "Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları" (1983), "Qızıl döyüşçü"nün taleyi" (1986), "Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən" (1989), "Yaz bayramı" (1990), "Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış" (1994), "Böri-qurt" (2006) kitabları [48; 80; 94; 95; 98; 99; 100; 106], oçerkləri [76; 77; 78; 79], məqalələri [55; 56; 57; 58; 59; 60; 61; 75; 82; 83; 84; 85; 86;

87; 88; 89; 90; 91; 92; 93; 96; 97; 101; 102; 103; 104; 105; 107; 108; 131; 132; 133; 134; 135; 136; 137; 138 və s.] ədəbi-elmi ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Ə.Axundov, K.Məmmədov, M.Təhmasib, Ə.Yerevanlı, Rəsul Rza, İ.Abbaslı, İ.Vəliyev, Z.Əsgərli, O.Əliyev, S.Rzasoy və s. tədqiqatçılar tərəfindən onun nəşr edilmiş kitabları haqqında yazılan məqalə, rensenziya və rəylərdə [1; 8; 26; 27; 29; 39; 40; 42; 44; 116; 119; 121; 122; 123; 127], Ə.Agayev, S.Rüstəmxanlı, V.Həbiboglu və N.Cəfərovun alimin monoqrafiyalarına yazdıqları “Ön söz”lərdə [7; 19; 30; 43], A.Acalovun “Azərbaycan mifoloji mətnləri” kitabına yazdığı “Ön söz”də [5,28], o cümlədən P.Əfəndiyev, V.Vəliyev, F.Bayat kimi folklorşünas alimlərin ali məktəblər üçün nəzərdə tutulmuş dərsliklərində [22,133; 125,90; 129,17-24], R.Qafarlının “Azərbaycan folkloru və mifologiyası” adlı internet saytında [139] alimin tədqiqat uğurları, əsərlərinin elmi əhəmiyyəti və nəzəri səviyyəsi barədə yığcam, lakin gərəkli mülahizələr söylənmişdir. Məsələn, prof. Nizami Cəfərovun Mirəli Seyidovun elmi irsinə verdiyi dəyər onun əsl azərbaycanşünas alim olduğunu bir daha təsdiqləyir: “Onun “Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri” (Ən qədim dövrdən XVIII əsrin sonunadək)” mövzusunda doktorluq dissertasiyası, “Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları”, “Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən”, “Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış” və s. kitabları xalqımızın təfəkkür mədəniyyəti tarixinin araşdırılması sahəsində görülən fundamental işlərdir. Və yalnız fakturası aşkarlanmış materialın zənginliyi etibarilə deyil, təhlil texnologiyası, mənəvi irsə sahib çıxmaq məharəti ilə də dəyərli olur” [19, 3-4].

Yaxud, prof. A.Şükürov M.Seyidovu mifoloji araşdırmalar sahəsində özünəməxsus dəsti-xətti olan alimlərdən hesab etmiş və belə qənaətə gəlmişdir ki, “bəzi sözlərin etimoloji araşdırmalarında ifrata varmasını çıxmaq şərtilə M.Seyidov Azərbaycan mifologiyaşünaslığında özündən sonra yeni bir məktəbin əsasını qoymuşdur” [114, 50-51]. Mifoloq alim

A.Acalov milli mifologiya elminin inkişafında M.Seyidovun xidmətlərini yüksək dəyərləndirmiş, onun “Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları” adlı monoqrafik araşdırmasını nəinki Azərbaycan elmi, ümumiyyətlə, türkologiya sahəsində hadisə kimi qiymətləndirmişdir: “Onun əsərləri mövzu zənginliyi, çoxplanlılıq və müqayisəli materialın geniş istifadə edilməsi (20-30-cu illərin ənənəsi) ilə səciyyələndirir. İlk vaxtlar mifologiyani başqa sahələrlə (ədəbiyyat tarixi, ədəbi əlaqələr) yanaşı öyrənən araşdırıcı, sonralar yalnız onunla məşğul olur” [5, 28].

M.Seyidovun məxəz bolluğu ilə fərqlənən “Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları” (1983) adlı monoqrafiyasına ön söz yazmış professor Əkbər Ağayev müəllifin tarix, etnoqrafiya, toponomika, mifologiya, folklor, linqvistika, ədəbiyyat tarixi kimi çoxşaxəli fəaliyyət imkanlarına malik olduğunu və mifologiyanın tədqiqində etimoloji yozumlarından istifadə metodunu elmdə yenilik kimi qiymətləndirir: “M.Seyidovun elmə gətirdiyi yenilik ondan ibarətdir ki, o, qəbiləbirləşmələrini, xalqın mifoloji inamları ilə sıx bağlı olan “oğuz”, “xaylantürk”, “öləng”, “varsaq” və b. sözlərin etimoloji təhlilini verir və nəticə etibarilə, həmin leksik vahidlər, etnik adlar müəyyən bir silsilə mifoloji anlayışların zəmini olur, onların əsası kimi götürülür” [7, 6].

M.Seyidovun Azərbaycan xalqının soykökü – etnogenezi ilə əlaqədar, müəllifin öz sözləri ilə desək, “qəbilələrin qan yaddaşlarını” üzə çıxarmağı qarşısına məqsəd qoyan və uzun elmi axtarışların nəticəsi kimi meydana çıxan “Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən” adlı fundamental monoqrafiyasına ön söz yazmış xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı alimə heyranlığını gizlədə bilməmişdir: “O, böyük abidələrimizin kökündə dayanan ilkin odu, qüvvəni, ilkin qaynağı gəzə-gəzə yurdumuzun ilk çırağının işığına aparan yolları araya-araya, söz, kəlmə pillələri ilə xalq təfəkkürünün elə uzaq bir başlanğıcına gedib çatır ki, adam heyran qalır”. Yaxud alimin

folklorlaşan ömrü şair tərəfindən belə qiymətləndirilir: “Soyumuzun beşik yurdunu, beşik nəğməsinə, sözüümüzün, ruhumuzun ilk ifadə şəkillərini axtara-axtara o, özü də bir ilkinlik, saflıq nümunəsinə, şaman dualarından, qopuz iniltilərindən, varsağı, bayatı hikmətindən yonulmuş Ozan babaya dönüb. İllər keçdikcə Mirəli Seyidov da araşdırdığı epik qəhrəmanlıq dastanlarımızdan qopub gələn bir xalq müdrikinə, öz işinin cünunu olan bir ağsaqqala çevrilib, dədələşib” [43, 3].

Xalq şairi həmçinin M.Seyidovun dil və üslub xüsusiyyətlərinə də toxunmuşdur: “Ədəbiyyatşünaslığımızda yazı üslubunun bəzən qəsdən, süni surətdə, guya “dərinlik” əlaməti kimi mürəkkəbləşdirildiyi bir çağda M.Seyidovun elmi ədəbi dili təmizləməsi, bir sıra qədim, azıslək sözlərə yeni həyat verməsi, türk dilinin elmi-filoloji təhlil üçün sonsuz imkanlarını bir daha göstərməsi gözdən yayınmır və oxucunu sevindirir” [43, 6].

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Seyfəddin Rzasoy prof. M.Seyidovun mif və etnogeneza məsələlərinə həsr olunmuş bütün araşdırmalarında etimoloji-lingvistik yanaşma üslubunun əsas yer tutduğunu xüsusi vurğulayır: “Hər hansı bir mifoloji obrazın yaxud etnik mədəniyyət üçün əhəmiyyətli olan kultür vahidini nominativ işarəsinin (adının) lingvoetimoloji təhlilinin aparmaq onun sevimli metodudur. O sözü görür, onun leksemlərə, morfemlərə, fonemlərə qədər parçalayır, ümumtürk materialı əsasında leksik mənasını tapmağa cəhd edir və bundan sonra əldə etdiyi mənalara tarixi-müqayisəli kontekstdə, etnik mədəniyyətin məlumatları əsasında dəyərləndirirdi. Bu baxımdan, onun tarixi-filoloji yanaşması türk kultürünün müxtəlif funksionallaşma qatları ilə bağlı informasiya ilə son dərəcə zəngindir” [44, 150].

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Oruc Əliyev alimin “Yaz bayramı” kitabına yazdığı resenziyada M.Seyidovun zaman haqqında düşüncələrinin mifoloji mahiyyətinə toxunmuş və gərgin axtarışların, uzun illərin təcrübəsi nəticəsində ərsəyə

gələn bu əsərlə oxucuların indiyəcən böyük el bayramı barədə sirli qalmış bir çox suallara cavab tapa biləcəyini vurğulamışdır [27, 26].

2005-ci ildə Türkiyədə çap olunmuş “Mifologiyaya giriş” kitabının müəllifi filologiya üzrə elmlər doktoru Füzuli Bayat professor M.Seyidovu yalnız Azərbaycan deyil, bütövlükdə türk mifologiyasının bilicisi kimi dəyərləndirmiş, onun təbiət kultu ilə bağlı Azərbaycan türkləri içərisində yayılmış əsas adət-ənənələrin, mərasimlərin, inancların, deyimlərin qaynaqlarını aşkar etməsini xüsusilə dəyərləndirmişdir [129, 17-24].

Alim haqqında yazılmış ən iri tədqiqat əsəri isə Emin Ağayevin “Azərbaycan mifologiya elmi və Mirəli Seyidov” (Bakı, 2008) monoqrafiyasıdır [5]. Tədqiqatçının filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dərəcəsi almaq üçün “Azərbaycan mifologiya elminin inkişaf istiqamətləri (Mirəli Seyidovun yaradıcılığı əsasında)” mövzusunda dissertasiyası [4] əsasında yazılan bu monoqrafiyada ilk dəfə olaraq, Mirəli Seyidovun mifologiyaya dair tədqiqatları araşdırılmış, onun mifoloji araşdırmalarının xronoloji-statistik təsviri verilmiş, alimin Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqlarına dair baxışları təhlil olunmuş, bu yolla Azərbaycan mifologiyasının xüsusi elm sahəsi kimi formalaşmasında, folklorşünaslıq elmindən ayrılmasında Mirəli Seyidovun rolu və xidmətləri aydınlaşdırılmışdır.

Lakin yazılanlar Mirəli Seyidovun çoxcəhətli yaradıcılığının hamısını əhatə etmir. Xüsusən də alimin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair araşdırmaları və onlarda azərbaycanşünaslıq məsələləri, xalqlar dostluğu, qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələr mövzusunda apardığı tədqiqatlarda Azərbaycan-türk etnik mədəni sisteminin görüntüləri, milli filoloji fikrimizin nailiyyətlərində Mirəli Seyidovun rolu indiyə qədər tədqiqatdan kənarda qalmış, yaxud xidmətləri elmi fikirdə azərbaycanşünaslıq mövqeyindən az qiymətləndirilmişdir.

Bu kitabda isə ilk dəfə olaraq, prof. Mirəli Seyidovun ədəbiyyat tarixçisi, Azərbaycan ədəbiyyatının ilkin qaynaqlarının, Azərbaycan-türk mənəvi mədəniyyətinin, Azərbaycan-türk söz sənətinin öyrənilməsi və incələnməsi problemləri ilə ciddi məşğul olan bir alim kimi fəaliyyəti, çoxcəhətli yaradıcılığı, dəyərli elmi irsi bütövlükdə azərbaycanşünaslıq kontekstində, ədəbi-nəzəri planda tədqiqata cəlb edilmiş, azərbaycanşünaslıq problemlərinin çözümünə yönəlmiş elmi-nəzəri fikirləri sistemləşdirilmiş və alimin bu tip mülahizələrinin azərbaycanşünaslıq üçün nə dərəcədə aktuallığı, vacibliyi məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir.

Azərbaycanşünaslıq problemləri ilə bağlı zəngin ədəbi-tarixi həqiqətləri üzə çıxartmaq bu gün son dərəcə əhəmiyyətlidir. Prof. M.Seyidovun apardığı araşdırmalar zamanı saysız-hesabsız qaynaqlara müraciət etməsini və qədim qaynaqları Azərbaycanla əlaqələndirməsini, ümumtürk mifologiyasının ortaq qaynaqlarını aşkarlamasını alimin ortaq ümumtürk dəyərlərini ortaya çıxartmaq istəyi ilə bağlamaq lazımdır. Kitabda həmçinin prof. M.Seyidovun elmi irsinin ədəbi-tarixi və nəzəri-metodoloji şərh verilməklə, yazdığı çoxsaylı elmi məqalələrin, oçerklərin, monoqrafiyaların təhlili yolu ilə alimin XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində yeri, mövqeyi müəyyənləşdirilmiş, sovet dövründə, ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünaslığa, eləcə də M. Seyidovun yaradıcılığına təsir edən amillər, bu amillərin onun yaradıcılığında görüntüləri üzə çıxarılmışdır. Eyni zamanda, alim tərəfindən azərbaycanşünaslıq məsələlərinin ədəbiyyatşünaslıq sahəsində (sovet dövrü nəzərə alınmaqla) hansı formada işıqlandırılması öz əksini tapmış, onun tədqiqatlarının metodoloji üsulları üzə çıxarılmqla alim-araşdırıcı şəxsiyyəti səciyyələndirilmiş, azərbaycanşünaslıq sahəsində xidmətləri qeyd edilməklə tədqiqatlarının perspektivləri açıqlanmışdır.

I FƏSİL

PROFESSOR MİRƏLİ SEYİDOVUN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİNƏ DAİR ARAŞDIRMALARI ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR KONTEKSTİNDƏ

Azərbaycanşünaslığın ədəbi-nəzəri problemlərinin həlli istiqamətində atılan addımlarda digər elmlərlə yanaşı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının da öz payı vardır. Xüsusən də prof. M.Seyidovun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair araşdırmaları bir tərəfdən xalqımızın ədəbiyyat tarixinin, milli söz sənətimizin öyrənilməsi məqsədi güdürdüsə, digər bir tərəfdən də Azərbaycan xalqının etnik-milli maraqlarına xidmət baxımından onunla bir dövrdə yaşamış həmkarlarının yaradıcılığından əsaslı şəkildə fərqlənirdi. Alimin bu yöndə olan xidmətlərinin təhlilinə keçməmişdən öncə azərbaycançılıq dünyagörüşünün, azərbaycanşünaslığın bir elm kimi formalaşmasına mane olan amillərə, tarixin müxtəlif dövrlərində hegemon dövlət kimi öz mənafeyinə uyğun geostrateji siyasət yeridən ölkələrin diqtəsindən irəli gələn təərəflərə qısaca diqqət yetirək.

Bəllidir ki, ərəb və fars işğalından sonra Azərbaycan-türk dilinin məqsədli şəkildə gözdən salınması prosesi xüsusi bir kurs halını almışdı. Müxtəlif səbəblərlə yanaşı bir də məhz bu kursun sayəsində uzun müddət ərəb və fars dillərində bədii və elmi əsər yazmaq meyli ənənəyə çevrilmişdi. Həmin ənənənin etnik, siyasi əzabını indinin özündə də çəkirik: istər-istəməz yazılı ədəbiyyat tariximizi doğma dilində yazmayan sənətkarlarla və onların əsərləri ilə başlamaq məcburiyyətində qalıraq.

XIX əsrdə çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanı işğalından sonra bu regionda ərəb və fars dillərində yazmaq ənənə-

si qismən aradan qalxsə da, Cənubi Azərbaycan vahid milli ədəbi prosesdən kənarda qaldı. XX əsrin 20-ci illərində ölkəmiz yenidən və bu dəfə bolşeviklər tərəfindən işğal edildi. Növbəti işğal həm ədəbi prosesin, həm də filoloji fikrin inkişafına heç də həmişə açıq-aydın diqqəti cəlb etməyən mənfi təsirini göstərdi. Yeni mərhələnin səciyyəvi cəhətlərindən bəzilərinə nəzər salaq: birincisi, digər türk və müsəlman xalqları kimi, Azərbaycan xalqını da etnik, etnik-milli kökdən və yaddaşdan uzaqlaşdırmaq niyyəti incə taktiki yolla gerçəkləşdirilməyə başlandı. Bunun üçün, ilk növbədə, bədii ədəbiyyatın missiyası, məramı, ruhu, xarakteri və s. ciddi nəzarət altında saxlanıldı, sovet mövzularının, problemlərinin və ideyalarının söz sənətinin əsas maraq dairəsinə çevrilməsinə nəzarət gücləndirildi. Digər tərəfdən söz sənətinin öyrənilməsi, təbliği, nəşri, tərcüməsi və qiymətləndirilməsi işi də məhz bu siyasi kursun tələblərinə uyğun təşkil olundu. İkincisi, sovet işğalında yaşayan xalqlara ikili standartlarla yanaşma da bədii ədəbiyyatın inkişafına və tədqiqi işinə istər-istəməz mənfi təsirini göstərdi. Xristian həmrəyliyi və təəssübkeşliyi, beynəlxalq aləmdə geostrateji maraqlar ikili standartlardan ən çox müsəlman-türk, o cümlədən Azərbaycan tərəfin milli maraqlarına zərbə vurdu. Məsələn, eyni bir məsələdə Gürcüstana, xüsusən də Ermənistana qarşı nə qədər yumşaq münasibət və qayğı göstərilirdisə, Azərbaycan bunun yüzdə birinə layiq görülmürdü. Ən azı ona görə ki, perspektivdə Azərbaycan bolşevik imperiyası üçün daha böyük təhlükə mənbəyi, müsəlman dünyasına inteqrasiya ola, kommunist imperiyası daxilində etnik mənsubluq əsasında türk xalqları ilə birləşə, beynəlxalq miqyasda türk dünyası arasında körpü rolunu oynaya bilərdi. Ona görə də azərbaycanşünaslığın sürətlə formalaşdığı dövrdə - XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda, ümumiyyətlə, sovetlər birliyində türkcülüyə qarşı amansız mübarizə vardı.

Bütün bu deyilənlər milli filoloji fikrin axtarışlarına da

mənfi təsirini göstərirdi. Təbii ki, sovet ideoloji postulatlarına uyğun standart elmi mövzular: xalqlar dostluğu, rus xalqının və ədəbiyyatının üstünlüyü əsasında qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələr, xarici ədəbiyyatdakı imperializmə qarşı mübarizə, müsbət sovet insanı modelinə uyğun müsbət qəhrəman, dinə qarşı tənqidi münasibət, konkret olaraq xalqların keçmişinə, tarixinə sovet normativləri ilə yanaşma və s. təqdir olunur və ənənəyə çevrilməsi üçün məqsədli şəkildə xüsusi qiymətləndirilirdi.

Strateji maraqlar naminə xalqın tarixi ya “unudulurdu”, ya təhrif edilir, (məsələn, ilk demokratik respublika dövrü), ya da türk xalqları arasındakı əlaqələrin özünəməxsusluğunun etnik yadlaşmaya hesablanmış yanlış yozumu “əsaslandırılan” elmi əsərlərə, konsepsiyalara rəvac verilirdi. Bu vasitələr arasında ən təhlükəlisi isə azərbaycanlıların yaşadıkları ərazilərə gəlmə, tarixən türk etnosu ilə deyil, başqa etnoslarla bağlı olduqlarını, yazılı ədəbiyyatlarında fars və ərəb dillərində yaratmaq ənənəsinin təsadüfi olmadığını, tarixi, ədəbi-mədəni abidələrində yad etnosların izlərini, təsirini axtarmaları və s. kimi məsələləri “elmi baxımdan sübuta yetirən” tədqiqat əsərləri idi.

İftixarla onu da demək lazımdır ki, sovet ideologiyasına aldanan alimlərlə yanaşı, elmi həqiqətə və mənsub olduğu xalqa, millətə xidməti özünə tale, ömür yolu seçmiş elm xadimləri də az olmamışdır. Onlar bir tərəfdən elmi həqiqəti ortaya qoymağa, digər tərəfdən də tarixi təhriflərlə xalqın şüurunu və yaddaşını dəyişdirməyə cəhd göstərən qüvvələrin söylərini zərərsizləşdirməyə çalışmışlar. Elmi araşdırmaları ictimai rəyə çatdırmaq yolunda gedən amansız mübarizədə əsas rəqib erməni tədqiqatçıları qədər təhlükəli olan öz alimlərimiz idi. Mübarizənin amansızlığına baxmayaraq, bir çox Azərbaycan alimlərinin sayəsində həm milli filoloji elmi-miz əsaslı şəkildə inkişaf elədi, həm də etnik-milli varlığımızı qoruyub saxlamağa yardım göstərən sanballı tədqiqatlar

ortaya qoyuldu. Heç şübhəsiz ki, bu şəxsiyyətlərdən biri də görkəmli ədəbiyyat tarixçisi, folklorşünas, Azərbaycan mifşünaslıq məktəbinin yaradıcısı və nəhayət azərbaycanşünas, vətənşünas Mirəli Seyidov idi.

Vaxtilə Mirəli Seyidovun şəxsiyyət və alim kimi xeyirxahlığını öz taleyində görmüş K.Tarverdiyeva yazır: "...Mirəli Seyidovun yaradıcılığı dərin tutumlu və çoxşaxəlidir. O, zəhmətsevər, işgüzar, alicənab, mərd, gənc alimlərin yetişməsinə çox səxavət və qayğı ilə kömək edən, yorulmaz, həm də çox müstəqil təfəkkürlü, hər hadisəyə öz fikri, öz mülahizəsi olan möhkəm iradəli, istedadlı alim idi" [116, 446]. Müasirlərinin və onu yaxından tanıyanların da təsdiqlədikləri kimi, şəxsi keyfiyyətləri ilə alimlik istedadı üzvi vəhdət təşkil edən M.Seyidov fəaliyyətə jurnalist kimi başlasa da, sonralar elmi axtarışlar sahəsini özünə tale yolu seçmiş və ömrünün sonuna qədər bu seçiminə sadıq qalmışdır.

Məlumdur ki, sonradan daha çox folklorşünas, mifoloq, etimoloq, türkoloq, azərbaycanşünas kimi tanınan Mirəli Seyidov elmi fəaliyyətə ədəbiyyat tarixçisi kimi başlamışdır. Bütün bunları nəzərə almaqla, onun yaradıcılıq axtarışlarını şərti şəkildə iki yerə bölmək mümkündür: birinci mərhələ 1940-cı illərdən 1970-ci illərin sonlarına qədərki dövrü əhatə edir; ikinci mərhələ isə 1980-ci ildən sonrakı dövrü əhatə edir. Görkəmli alim birinci mərhələdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin orta dövrlərini tədqiqat predmeti seçmişdir.

Əslində onun birinci mərhələyə düşən namizədlik və doktorluq dissertasiyası qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələrin, ən başlıcası Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələrinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Bu mərhələdə dövrü mətbuatda işıq üzü görmüş ayrı-ayrı məqalələrini çıxmaq şərti ilə onun "Qövsi Təbrizi" [80] monoqrafiyasından başqa, digər iki fundamental tədqiqatı - "Sayat Nova" [106], "Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri" [57] yuxarıda qeyd edilən mövzuda qələmə alınmışdır. Deməli, ilk baxışdan belə nəticəyə gəlmək

mümkündür ki, alim yaradıcılığının birinci mərhələsində Azərbaycan-erməni qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələrin və üç dildə: Azərbaycan, gürcü və erməni dillərində yazıb yaradan Sayat Novanın həyat və yaradıcılığının araşdırılmasına üstünlük vermişdir. Bunu onun iki monoqrafiyası da bir daha təsdiqləyir. Lakin bu monoqrafiyaları təhlil edərkən aydın olur ki, əslində prof. M.Seyidovun əsas məramı Azərbaycan ədəbiyyatının ilkin qaynaqlarını, Azərbaycan ədəbi mühitinin və ədəbi-bədii dilinin təsir dairəsini müəyyənləşdirmək, Azərbaycan-türk söz sənətinin özünəməxsusluğunu elmi şəkildə sübut etmək idi. Bütün bunları nəzərə alanda, Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Nizami Cəfərovun belə bir mülahizəsinə haqq qazandırmaq lazım gəlir: “Xalqımızın mənəvi sərvətlərinin “mədəniyyət qəsbkarları” tərəfindən zaman-zaman necə yağmalandığını hamıdan əvvəl görən, həmin sərvətlərin müdafiəsində bir araşdırıcı-vətəndaş olaraq cəngavər kimi dayanan Mirəli Seyidovu, elə bilir ki, bu gün yenidən, yeni gözlə oxumağın vaxtı gəlib çatmışdır” [19, 3].

Qeyd etdiyimiz kimi, M.Seyidov elmi axtarışlara qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələr mütəxəssisi kimi başlamış və Azərbaycan ədəbiyyatının orta əsrlərini tədqiqat sahəsi seçmişdir. Məlum olduğu kimi, onun ilk fundamental tədqiqat əsəri “Sayat Nova” monoqrafiyasıdır. Monoqrafiya çap olunandan sonra bu əsər haqqında mətbuatda və ayrı-ayrı elmi kitablarda bir sıra təqdiredici mülahizələr söyləmişdir. “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi”ndə 1950-1960-cı illərdə ədəbi əlaqələrin tədqiqi sahəsində qazanılan uğurlar sırasında “Sayat Nova” monoqrafiyası xüsusi qiymətləndirilmişdi: “M. Seyidov “Sayat Nova” kitabında erməni xalqının görkəmli sənətkarının yaradıcılığının geniş təhlilini vermişdir. Müəllif Sayat Novanın Azərbaycanın ədəbiyyatı ilə əlaqəsinə xüsusi yer ayırmış, onun azəri dilində yaratdığı əsərlərdən bəhs etmişdir” [14, 356].

Tədqiqatçının həm qədim, həm də müasir erməni dilini mükəmməl bilməsi (həm qrabarı, həm də aşxabarı) onun bu mövzunu seçməsində əsas amillərdən biri olmuşdur. Müəllifin bu mövzuya üz tutmasını şərtləndirən digər vacib faktorlar sırasında erməni şairinin üç dildə: Azərbaycan, gürcü və erməni dillərində yazıb yaratması, xüsusən də Azərbaycan dilində yazmağa üstünlük verməsinin səbəblərini araşdırıb üzə çıxartmaq cəhdi daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Problemin təhlilinə keçməmişdən əvvəl belə bir cəhəti vurğulmağa xüsusi ehtiyac vardır ki, M.Seyidov haqqında araşdırma apardığı şairin Azərbaycan dilində yazmasını onun qeyri-adi istedadı ilə yox, doğma dilimizin həmin dövrdə Zaqafqaziya-dakı hakim mövqeyi və ecazkar qüdrəti ilə əlaqələndirməyə üstünlük vermişdir. Monoqrafiyanın konseptual məramı, ilk növbədə, məhz belə bir tezisə bazasında qurulmuşdur.

Elmdə ideallaşdırmağa yol vermək olmaz. Həyat və yaradıcılığını əsaslı şəkildə öyrəndikdə məlum olur ki, sovet dövründə yazıb-yaradan Mirəli Seyidov təbii inkişaf mərhələsindən keçmiş, yaradıcılığının başlanğıcında kommunist rejiminin təbliğatından kənarda qalmamış, sovet ideologiyasının normativ klişələrinə əməl etməli olmuşdur. Bunu onun Sayat Novaya həsr olunmuş monoqrafiyası da təsdiq edir. 1954-cü ildə yazılmış bu əsəri şərti olaraq iki hissəyə ayırmaq mümkündür: birinci hissə mövzunun sırf elmi aspektdən araşdırılmasını əhatə etdiyi halda, ikinci hissə bu və ya digər dərəcədə siyasi xarakter daşıyır. Onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, tədqiqatçı elmi fəaliyyətinin ikinci mərhələsində, ilk növbədə, məhz bu siyasi xarakterli hissədən azad olmağa ayrıca diqqət yetirmişdir.

Tədqiqatın yazıldığı dövrü nəzərə almaqla, əsərdə özünü göstərən “ştambovka”ların böyük əksəriyyətinin məcburiyyətdən irəli gəldiyini söyləmək mümkündür. Dövrün möhürünün əsərdə açıq-aşkar göründüyünü adi faktlar da təsdiqləyir. Məsələn, II Dünya müharibəsini qələbə ilə başa

vurmuş sovet cəmiyyətində İ.Stalin kultunun qeyri-adi dərəcədə populyar olduğunu nəzərə alsaq, əsərdə “müdrək Lenin-Stalin milli siyasəti...” [106,5] kimi qəlib mülahizələrin, İ.Stalindən sitatlar gətirilməsinin [106,6] dövr üçün qaçılmazlığın və qanunauyğunluğun nəticəsi kimi qəbul edilməsinə ehtiyac vardır. Müstəqilliyin indiki mərhələsində əlli-altmış il əvvəl yazılmış bir əsərdə yalnız elmi həqiqət axtarmaq nə qədər əbəs bir cəhddirsə, müəllifdən elmi həqiqət naminə şəhidlik səviyyəsinə çata biləcək fədakarlıq gözləmək də bir o qədər lazımsız təşəbbüsdür.

Bütün bunların dövr üçün səciyyəvi cəhət olduğu SSRİ xalqları, xüsusən Azərbaycan-erməni xalqları arasındakı qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələr, o cümlədən Sayat Nova haqqında yazılan çoxsaylı məqalələrin [2; 6; 31; 33; 113; 115; 118; 119; 120; 126 və s.], böyük əksəriyyətindən də açıq-aşkar görünür. Hətta ədəbiyyatşünaslıqda təsadüfi olmayan bu müəlliflərin məqalələrinin adlarının M.Seyidovun Sayat Novaya həsr edilmiş məqalələrinin adları [49; 50; 51; 52; 53; 54 və s.] ilə müqayisəsi də yuxarıda deyilənlərin yalnız tədqiqatçının deyil, onunla eyni dövrdə yazıb-yaratmış alimlərin demək olar ki, hamısının səciyyəvi cəhəti olduğunu göstərir. Nəhayət, onu da qeyd edək ki, M.Seyidovun monoqrafiyası çapdan çıxandan sonra onun haqqında yazılan resenziyaların əksəriyyətinin sərlövhəsi də fikrimizi təsdiqləyən tutarlı faktlardandır [6; 39; 40; 119; 127].

Bu tipli mülahizələrin üzərində təfəssilatlı şəkildə dayanmadan başqa bir ifrat meyilə diqqət yetirək. Bir çox tədqiqatçıların, o cümlədən M.Seyidovun araşdırmalarında elmi sübutlara əsaslanmayan ittiham xarakterli mülahizələr də əksini tapıbdir. Diqqəti cəlb edən cəhət bir də ondan ibarətdir ki, belə mülahizələrində tədqiqatçı elmi araşdırmalara istinad etmir. Məsələn, müəllif xarici ölkələrdən danışarkən, birmənalı şəkildə onları ya proletariatin qənimi olan, ya da işğalçı imperialist dövlət adlandırmışdır. (“Türkiyə və İran

qəsbkarları..." [106, 30]; "Qaniçən osmanlı orduları..." [106, 38]; "...İran, Türkiyə işğalçıların..."[106, 99] və s.) Hesab edirik ki, bütün bu tip məqamlar dövrün siyasi kursunun Azərbaycan xalqının gələcəyinə, gələcək nəsillərin azərbaycançılıq dünyagörüşünün formalaşmasına mane olmağa hesablanmış, düşünülmüş addımlar idi.

Monoqrafiyada başqa tip qüsurlar vardır ki, ictimai-siyasi və milli-tarixi xarakter daşdığı və sovet rejiminin geostrateji maraqlarına uyğun gəldiyindən ikili standartlara məruz qaldığı üçün onların üzərindən sükutla keçmək mümkün deyildir. Başqa sözlə desək, indi haqqında bəhs edəcəyimiz hallar Azərbaycan maraqlarına cavab versəydi, bütün bunlar monoqrafiyada ya əksini tapmazdı, ya da bu şəkildə, formada və tutumda ifadə edilməzdi. Digər tərəfdən onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu tipli ifratlar ölkəmizin və xalqımızın sonrakı tarixində və taleyində əks argument kimi istifadə oluna bilərdi. Maraqlıdır ki, eyni bir problemin müxtəlif aspektdən təhlili və ya yozumu Azərbaycan və erməni alimlərinin filoloji araşdırmaları milli maraqlara tabe etdirmək istəyini və bacarığını da göstərə bilər.

Tədqiqatçı XVI-XVII əsr Zaqafqaziya tarixindən danışarkən yazır: "Qanlı müharibələr nəticəsində qalib gəlmiş yadelli işğalçılar erməniləri Ararat düzənliyindən, Suğadan və sair yerlərdən zorla, kütləvi surətdə uzaq, yad ölkələrə sürgün edirdilər. Məsələn, 1605-ci ildə Şah Abbasın əmri ilə Naxçıvan vilayətinin əhalisi - həm erməni, həm də azərbaycanlılar kütləvi şəkildə sürgün edilmişdilər" [106, 15]. Zahirən problematik mahiyyət daşımayan bu mülahizədə bəzi məqamlara diqqət yetirək. Birincisi, müəllif sovet dövründə məqsədli şəkildə formalaşdırılmış süni terminologiyadan istifadə etməklə qədim türk torpağını erməniləşdirmək cəhdlərində bu və ya digər dərəcədə iştirak etməli olmuşdur. Bəllidir ki, türk elmi-tarixi mənbələrində Ağrı dağı ilə bağlı toponimlər ümumi xristian həmrəyliyi ilə Araratla əvəz

olunmuş, bununla da bu toponimin özündən əvvəlkinə unutturmaq funksiyası reallaşdırılmağa başlamışdır. Maraqlıdır ki, indinin özündə də ictimai rəydə Ağrı dağla müqayisədə Ararat toponimi daha çox işlənir və başa düşülür. Ağrı dağının unudulması, daha doğrusu, unutturulması isə tarixin müəyyən bir dövrünün, bu dövrlə bağlı müxtəlif düşüncə faktlarının unudulması deməkdir.

Elmi axtarışlarının birinci mərhələsində M.Seyidovun güzəştli mövqe tutduğunu görmək çətin deyildir. Müəllif “qəriblik mahnılarından” danışarkən M. Nalbandyandan belə bir sitat verir: “...bir sıra Azərbaycan xalq mahnıları ermənilər tərəfindən sevilə-sevilə ifa olunduğu kimi, erməni xalqının “Durna” (“Krunk”) mahnısı da azərbaycanlılar tərəfindən oxunur” [106, 31]. Eyni sözləri “Cangülüm” mahnısı haqqında da demək olar. “Durna” mahnısının erməni mahnısı olduğunu M. Nalbandyana istinadla verən müəllif “Cangülüm” mahnısının ermənilərin olduğunu özü qeyd edir [106, 56].

Tədqiqatın bu hissələrində bir neçə məqama diqqət yetirmək lazım gəlir: **birincisi**, nümunələrdən də görüldüyü kimi, erməni mahnıları olaraq təqdim edilən hər iki mahnının adı təmiz türk-Azərbaycan sözlərindən ibarətdir. Ermənilərin oxşar yolla milli musiqimizi, mətbəximizi, oyun hava-larımızı, mədəniyyət abidələrimizi mənimsəmələri onların bu sahədə tarixi təcrübələrinin olduğundan xəbər verir. Əsas məsələlərdən biri də bundan ibarətdir ki, hələ indiyə kimi erməni dilində ola-ola azərbaycanlıların onlardan nəyi isə mənimsəməsi faktı qeydə alınmayıb.

İkincisi, durnalar mövzusunda xalqımızın yalnız şifahi ədəbiyyatında deyil, eyni zamanda, yazılı ədəbiyyatında kamil poetik nümunələrin davamlı ədəbi təcrübəsi və ənənəsi mövcuddur.

Üçüncüsü və ən başlıcası isə bundan ibarətdir ki, çoxsaylı erməni aşığı, şairi Azərbaycan dilində yazıb-yaratdığı halda, hələ indiyə kimi heç bir azərbaycanlı aşığı və ya şairi

erməni dilində əsər qələmə almayıb. Təbii ki, Azərbaycan dilində yazıb-yaradan erməni əsilli sənətkarlar istər-istəməz həm dilimizin qanunlarına əməl etməyə, onun potensialından istifadə etməyə, həm də yazdığı dildə yaranan şifahi və yazılı ədəbiyyatda təkrarlanan, bədii mənalandırılmasında ənənəsi olan mövzulardan yararlanmağa məhkum olublar. Deməli, “Cangülüm”, “Durna” mahnıları erməni dilindən Azərbaycan dilində yazan aşiq və şairlərin sayəsində milli mədəniyyət faktımıza çevrilə bilməzdi, əksinə, məhz onların sayəsində ermənilərin mahnısına çevrilə bilərdi. Tədqiqatda bu məsələlərin elmi yozumu əksini tapmayıbdır. Bunu M.Seyidovun problemə bələdsizliyi və ya çəkingənliyi ilə deyil, bizcə, ilk növbədə, ermənilərlə müqayisədə oxşar məsələlərdə azərbaycanlıların daha sərt və amansız sensor nəzarətinə məruz qalmaları ilə izah etmək mümkündür.

Monoqrafiyada maraq doğuran iki cəhətə də diqqət yetirmək zəruridir. Bunlardan biri erməni aşiqlərinin Azərbaycan dilində şeir yazmaları və bu faktın erməni və Azərbaycan alimləri tərəfindən mənalandırılması, digəri isə erməni aşiqləri və dini etiqad məsələsinin qoyuluşu və onun erməni tədqiqatçılarının əsərlərində məqsədli yozumudur. Əsas məsələyə keçməmişdən əvvəl, ədəbiyyat tariximiz üçün önəmli bir məsələni nəzərdən keçirmək yerinə düşərdi. Elmi arqumentlərlə əsaslandırılmış belə bir fikir həm erməni, həm də Azərbaycan alimləri arasında geniş yayılıbdır ki, guya müxtəlif dövrlərdə çoxsaylı erməni aşiqləri Azərbaycan dilində yazıb-yaradıblar. Məsələn, M. Seyidov bunların sayının 375 nəfərdən çox olduğunu fikrini irəli sürmüşdür [106, 84].

Zahirən doğma dilimizin və poetik təfəkkürümüzün gücünün təsdiqi faktı kimi mənalalandırılmağa layiq mülahizənin arxasında əslində məqsədyönlü şəkildə şişirdilmiş rəqəm dayanır. Şişirdilmiş rəqəm müəyyən mənada qane etdiyi üçün hər iki tərəfdən qəbul olunmuşdur. Azərbaycan alimlərinin humanitar-filoloji aspektdən yanaşaraq təhlil

etdikləri problemi erməni alimləri ictimai-siyasi, etnik-milli maraqların təbliği vasitəsi kimi götürüblər. Erməni alimləri bu məsələyə münasibətdə vahid mövqedən çıxış etməyiblər. Onların mülahizələrində ümumi şəkildə razılaşıqları ortaq cəhət bundan ibarətdir ki, erməni dilindən başqa Azərbaycan dilində yazıb yaradan aşığıların sayının çoxluğu bir tərəfdən Zaqafqaziyadakı ermənilərin tarixinin qədimliyinin təsdiqinin daha bir faktıdır, digər tərəfdən də onların sayını az olmadığının və poetik istedadlarının gücünün göstəricisidir. Lakin bu faktların ən böyük əhəmiyyəti milli söz sənətimizin tarixi ilə bağlıdır. Vaxtilə M.Təhmasib yazırdı: “Mirəli Seyidovun “XIII əsrdə azərbaycanca yazılmış bir şeir haqqında” adlı kiçik həcmli, lakin böyük əhəmiyyətli məqaləsi də bu baxımdan maraqlıdır. Müəllifin verdiyi məlumata görə, XIX əsrin ədəbiyyatşünası Karapet Qosdanyan XIII-XVI əsrlərdə yaşamış şairlər haqqında danışarkən xüsusilə qeyd etmişdir ki, “Tlkuransı” hələ ruhaniliklə məşğul olana qədər gənc yaşlarında peşəkar aşiq olmasa da, aşiq idi və bu sahədə şöhrət qazanmışdı. O, Şərq aşığı kimi mahnılar, şeirlər demişdir. Deməli, xatırlanan əsrlərdə aşiq sənəti var imiş. Özü də bu sənət, xüsusilə Zaqafqaziyada o qədər şöhrətlənmiş və geniş yayılmışdı ki, hətta qardaş ermənilər içərisində də bu tərzdə yazanlar yetişmişdi” [117, 104-105].

Erməni alimlərinin bir qismi Azərbaycan dilində yazan aşığıları öz ədəbiyyat tarixlərinə daxil etməmişlər. Məsələn, Leo türkcə olduğu, onların böyük qismini məhz başqa, yad dildə yazıldığı üçün erməni ədəbiyyatı nümunəsi saymamışdır. Həmin müəllif erməni aşığılarının Azərbaycan dilində yazmalarının səbəbini Azərbaycan dilinin “erməni xalq ləhcələrindən daha səlis, daha ifadəli və daha zəngin” [106,59] olması ilə əlaqələndirmişdir. Monoqrafiyada müəllif erməni aliminin bu mülahizəsinə qarşı çıxaraq, özünün siyasi təbliğat xarakterli arqumentini irəli sürmüşdür: “Leo bunun əsasını erməni və Azərbaycan xalqlarının dostluğunda, qar-

daşlığında deyil, erməni dilinin guya kasıblığında, yoxsulluğunda görür” [106, 59]. Tədqiqatçı, hətta bununla kifayətlənməmiş, erməni alimini onun öz “iftira və böhtan”ından müdafiə etmişdir.

M.Seyidov monoqrafiyada erməni din xadimlərinin qusanlara-aşıqlara münasibətlərinə də geniş yer ayırmışdır. Tədqiqatçı katalikos Hovhan Mandakunidən və Sayat Nova irsini araşdırıcı Q.Haqverdyandan xarakterik sitatlar gətirmişdir. Katalikos qusanları-aşıqları “müqəddəs ruhu məhv edən”lər kimi qiymətləndirmiş, onları şərab və şeytanla eyniləşdirərək, insanları “allahın sevgisindən ayırıb, xristianlıqdan uşaqlaşdıran” [106, 74-75] qüvvə hesab etmişdir. Q.Haqverdyan da erməni din xadimlərinin qusanlara-aşıqlara mənfi münasibət bəslədiyini vurğulamış, kilsənin aşiq şeirlərini “namussuzluq divanı” [106, 76] adlandırdığını bildirmişdir. Q.Haqverdyana görə, erməni aşığı da bu münasibətə görə əsərlərini başqa dillərdə yazmışlar. M.Seyidov erməni aşıqlarının Azərbaycan dilində yazmalarının əsas səbəblərindən birini də məhz Q.Haqverdyanın mülahizəsi ilə əlaqələndirmişdir.

Xatırlanan mülahizələrdə xüsusi maraq doğuran cəhətlərdən biri, heç şübhəsiz, xristianlıq faktoru ilə bağlıdır. Verilmiş nümunələrdən də aydın görünür ki, din xadimlərini narahat edən, ümumiyyətlə, xristianlığın taleyi deyil, ilk növbədə, ermənilərin etnik-milli özünəməxsusluqlarını itirməsi təhlükəsinin mövcudluğudur. Tarixin bütün dövrlərində erməniçiliyin keşiyində dayanan erməni din xadimləri çox gözəl başa düşürdülər ki, başqa dildə yazan və ya başqa xalqın, millətin poetik təfəkkürünə istinad edənlər istər-istəməz mənsub olduqları xalqın düşüncə tərzinə və zövqünə yad elementlər gətirirlər. Bütün bunlara dözümsüz yanaşan din xadimləri bütövlükdə türk-Azərbaycan söz sənətinin təsiri altında yazıb yaradan qusan-aşiq yaradıcılığına məhz buna görə mənfi münasibət bəsləyirdilər.

Elmdə, xüsusən humanitar elmlərdə konkret məqsədi ifadə etməyin müxtəlif üsulları, yol və vasitələri vardır. Mirəli Seyidov İrəvanda doğulub boya-başa çatdığı üçün ermənilərin “necə dost və qardaş olduqlarını” kitablardan, mətbuatdan deyil, gündəlik həyatdan bilirdi, bunları öz taleyində yaşamışdı. Amma tədqiqatçı elmi fəaliyyətə başladığı illərdə həm sovet rejiminin erməni “şiltaqlıqlarına”, şovinizminə məqsədli şəkildə göz yumduqlarına bələd idi, həm də kommunist təbliğatına, hətta elmi araşdırmalarında belə yer verməyənlərin əsərlərinin çapının, müəllifin isə elmi ad almasının mümkünsüzlüyündən xəbəri var idi. Buna görə də alim bildiklərinin, demək istədiklərinin bir qismini ifadə etmək üçün alternativ vasitələrdən istifadə etmək məcburiyyətində qalmışdı.

Tədqiqatda çoxsaylı erməni aşığılarının Azərbaycan dilində yazmaları, bunun müxtəlif səbəbləri, xüsusən erməni dilinin poetik mətləbi ifadə etmək sahəsində yoxsulluğu, erməni din xadimlərinin Azərbaycan dilində yazan qusan-aşıqlara sərt münasibəti və s. kimi problemlərin zahirən sovet ideologiyasına uyğun mövqedən işıqlandırılması, əslində, alimin qarşılıqlı münasibətlərin araşdırılmasında, oxşar mətləblərin türk etnik-mədəni sisteminin öyrənilməsində əhəmiyyətini vurğulamaqdan başqa bir şey deyildi. Məhz bu tədqiqatların və belə əsərlərdə seçilmiş ən xarakterik sətir-nümunələrin əsasında biz həm erməni xislətini tarixi aspektdə görə, həm də erməni din xadimlərinin xalqın özü olaraq qalmasında tarixi rolu və zora istinad etdikləri haqqında məlumat əldə edə bilirik.

İlk növbədə, onu qeyd etmək ki, biz Mirəli Seyidovu dissident alim kimi təqdim etmək fikrində deyilik. O da dövrün, demək olar ki, əksər alimləri kimi, elmi, xüsusən də fəaliyyətinin birinci mərhələsindəki elmi araşdırmalarında sovet quruluşunun siyasi təbliğatının antielmi tələblərinə əməl etmək zorunda qalmışdır. Digər tərəfdən bəlli bir həqiqəti də

nəzərə almaq lazımdır ki, bir çox qələm dostlarından fərqli olaraq, Mirəli Seyidov ömrünün sonuna qədər rejim təbliğatının tərənnümçüsü kimi qalmamışdır. Məlumdur ki, onun yaradıcılığının sonrakı, xüsusilə ikinci mərhələsi həm elmi həqiqətə, həm də etnik-milli maraqlara xidmət baxımından əsaslı şəkildə fərqlənmişdir.

Yuxarıda deyildiyi kimi, M.Seyidov Azərbaycan-erməni qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələrinə həsr etdiyi heç bir əsərində peşəkar ədəbi əlaqələr mütəxəssisi olaraq qalmamışdır. Bu sahənin istənilən mövzusuna müraciət etdikdə tədqiqatçı, ilk növbədə, çoxəsrlik milli ədəbiyyat tarixçisi kimi çıxış etmiş və Azərbaycan-türk söz sənətinin maraqlarını əsas götürmüşdür. Alimin Sayat Novanın həyat və yaradıcılığını araşdırma mərkəzinə çəkməsi, xüsusən, tədqiqatının strukturunda tələb olunan yox, məqsədinə uyğun gələn mütənasibliyi əsas götürməsi deyilənləri təsdiq edə bilər.

Araşdırmalardan bəllidir ki, Sayat Nova Azərbaycan dilində 120, erməni dilində 60, gürcü dilində 50-yə qədər şeir yazmışdır [106, 86]. Elə bu faktın özü, yəni onun əsərlərinin böyük əksəriyyətini Azərbaycan dilində yazması faktı Sayat Nova irsinin milli filoloqlarımız tərəfindən araşdırılmasının elmi əhəmiyyətini və aktuallığını qat-qat artırır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

Birincisi, təhlillər bir daha sübut edir ki, qədim dövrlərdən üzü bu yana Azərbaycan dili bütün Zaqafqaziyada həm ortaq ünsiyyət, həm də poetik özünüifadə vasitəsi olubdur.

İkincisi, Azərbaycan xalqının zəngin folklor və klassik ədəbi irsi özünün məzmun tutumuna və yüksək, kamil sənətkarlıq məziyyətlərinə görə qonşu xalqlar tərəfindən nəinki sevilib, mənimsənilib, hətta yaradıcı qüvvələrinə güclü təsir göstərərək, onları bu irsə uyğun əsərlər yazmağa ilhamlandırır və ruhlandırır. Üçüncüsü, xalqımızın şifahi söz sərvətinin müxtəlif janrlarında əsərlər qələmə alan erməni qusan və aşıqları, həm də gürcü aşıqları istər-

istəməz etnik-milli təfəkkürümüzün, həyat və düşüncə tərzimizin, adət-ənənələrimizin, məişətimizin, dilimizin və s. bir çox cəhətlərini öz xalqının faktına çeviribdir və onların özünəməxsusluqlarına bu və ya digər dərəcədə təsir göstəribdir.

Bütün bunlar çoxəsrlik milli ədəbiyyat tariximizin başqa dildə olan elmi materiallar əsasında öyrənilməsinin əhəmiyyətinin vacibliyini bir daha təsdiq edir. Mirəli Seyidovun Sayat Novaya həsr olunmuş araşdırmasında qarşısına qoyduğu əsas məqsəd başqa aspektdən və başqa materiallar əsasında məhz Azərbaycan ədəbiyyatını öyrənmək və bu yolla azərbaycanşünaslığın ədəbi-nəzəri problemləri qabartmaq idi ki, bunu tədqiqatın strukturu və məzmunu da aydın göstərir. 155 səhifəlik monoqrafiyada müəllif Sayat Novadan nə qədər danışmışsa, ondan daha çox aşığın yaşadığı dövrdən, erməni aşıq ədəbiyyatına Azərbaycan-türk söz sənətinin təsirindən, erməni tədqiqatçılarının, din xadimlərinin inkar olunmaz Azərbaycan faktına və təsirinə qısqanc münasibətindən bəhs edibdir. Hətta alim bilavasitə Sayat Novanın həyatından, yaradıcılıq axtarışlarından danışanda da, Azərbaycan xalqı və ədəbiyyatı ilə bağlılıq faktının üzə çıxarılmasına, mənalandırılmasına üstünlük veribdir.

Müəllif erməni tədqiqatçılarının Sayat Novanın timsalında Azərbaycanla bağlılığın təsirini mümkün dərəcədə azaltmaq üçün aşığın adının yozumunda narahatçılıqlarını və narazılıqlarını gizlədə bilmədiklərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Bir sıra erməni və rus tədqiqatçıları Sayat Nova adının mənasını hind dilindəki sözlərlə əlaqələndirməyə çalışmışlar. Onların məqsədi bundan ibarət olmuşdur ki, bu ad hansı dilə, o cümlədən hind dilinə bağlanır-bağlansın, bircə müqayisədə üstünlük yetkinlik göstəricisinə çevrilən Azərbaycan, türk və ya onların vasitəsi ilə ərəb, yaxud da fars dili ilə bağlılıq olmasın: “Halbuki nə “Sayat”, nə də “Nova” hindcə deyildir. Məlum olduğu üzrə, “sayat”, yaxud “səyad” ərəbcə ovçu

deməkdir; “nova” (“nəva”) isə on iki əsas muğamdan biridir. Böyük Azərbaycan bəstəkarı akademik Üzeyir Hacıbəyovun dediyi kimi, “nova” (“nəva”) yunan tonlarına görə “mi”dir. Demək, nova (“nəva”) kəlməsi bilavasitə musiqi ilə əlaqədardır. Məlum olduğu kimi, SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü E.Bertels də Nəvainin təxəllüsünü “melodiçniy” deyərək izah etmişdir. Bizcə, bütün bunlardan nəticə çıxararaq, aşığın qəbul etmiş olduğu təxəllüsün mənasını “musiqi ovçusu”, “musiqi aşığı”, “musiqi ustadı” və ya “musiqidə şöhrət qazanmış” deyərək izah etmək daha doğru olar” [106, 89].

Monoqrafiyada erməni tədqiqatçılarının Sayat Novanın ömrünün sonunda kilsəyə pənah aparması ilə bağlı mülahizələrinə də geniş yer ayrılmışdır. Bunun da bir neçə səbəbi var idi. Birincisi, müəllif dövrün senzurasını nəzərə alaraq sovet ideoloqlarının ikili standartlarının növbəti təzahürünü bir daha göstərməyə çalışmışdır. Yəni sovet elm məmurları az qala Nəsimini dinsiz, ateist elan etdirməyə çalışdıqları halda, Sayat Novanın kilsəyə pənah aparması mülahizəsinə dözümlü yanaşırdılar. Ona görə yox ki, aşığı və onun poeziyasını çox xoşlayırdılar, ilk növbədə, ona görə ki, ən azı islam dini ilə müqayisədə xristian dini müəyyən mənada təbliğ olunurdu. (Başqa situasiyada sovet məmurlarının kilsəyə, həm də xristian dininə kifayət qədər sərt yanaşdığını göstərən faktlar az deyildir.) İkincisi, erməni tədqiqatçılarının əsas bir məqsədi var idi. Azərbaycan aşığı və klassik ədəbiyyatı ənənəsi əsasında formalaşaraq yetişmiş Sayat Novanın həyatının sonunda peşman olduğunu, haqqın yoluna, əsl erməniciliyə qayıtdığını göstərmək.

Onlar hər vəchlə aşığı Azərbaycan-türk təsirindən təmizləməyə çalışırdılar. Amma onlar erməni ədəbiyyatının böyük bir dövrünü bu təsirdən təmizləməyə qadir deyildilər. Çünki faktlar təsirin miqyasını və gücünü daha dəqiq və əsaslı şəkildə göstərirdi. Erməni alimləri “sübut” edə bilərdilər ki, Sayat Nova bu təsirdən kənardadır və ya ömrünün sonun-

da bu təsirə düşməsindən özü də narahat olubdur. Amma onun yetişməsində özündən əvvəlki erməni yaradıcılarının ənənələrinin və təcrübələrinin rolunu nə inkar edə, nə də azalda bilərdilər. Halbuki buna da ciddi səylər göstəriblər. Məsələn, məlum olduğu kimi, Nəsimi irsi və şəxsiyyəti erməni yaradıcılarına o dərəcədə güclü təsir göstərərdir ki, onların bir çoxu hətta Nəsimi üslubunda və ideyalarında yazdığı əsərlərə "nəsimilər" [107, 134] deyiblər.

100-dən artıq şeirinin üçünü erməni, 97-ni Azərbaycan dilində yazan Miranın şeirləri doğma dilimizdə elə səviyyədə yazılıbdır ki, "onu Azərbaycan sənətkarlarından: Qurbani-dən, Xəstə Qasımdan, Sarı Aşıqdan və başqalarından fərqləndirmək çətin olur" [107, 135]. Belə bağlılıqla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, Miran poeziyası bütün mahiyyətə Nəsimi ideyaları ilə yoğrulubdur. Deməli, bu faktın özü də Azərbaycan ədəbiyyatının erməni ədəbiyyatına əsaslı və dənılmaz təsirini bir daha təsdiq edir. Artıq bu təsir o dərəcədə güclüdür ki, erməni tədqiqatçıları Miranı və Miranları dinsizlikdə qınamayıb, töhmətləndirməyiblər, onlara sərf edən daha münasib variant seçiblər: bu halda onlar Nəsimini xristianlaşdırmağa cəhd göstərirlər. M.Seyidov Miranın şeirlərini toplayan, zövqünə uyğunları seçib üzünü köçürən Elyas Muşeqdən maraqlı sitat vermişdir: "Nəsiminin şeiri. Bu həmin Hələbli Nəsimidir ki, əvvəl daçık (burada azərbaycanlı mənasında işlənmişdir – M.S.) oğlu idi. Sonra İsanı tanıdı və bəzilərinin dediyinə görə, Hələb şəhərində şəhid oldu" [107, 133].

Göründüyü kimi, Elyas Muşeq erməni keşişlərinin sınaqdan çıxmış metodlarını əsas götürərək, Mirana haqq qazandırmaq məqsədi ilə Nəsimini xristianlaşdırmaqla kifayətlənməmiş, hətta onun məhz buna görə şəhid olduğunu da yazmağı özünə borc bilmişdir. Doğrudur, bu mülahizə sonradan özünə tərəfdar tapmadı, çünki heç bir faktla təsdiqini tapmayan misli görünməmiş saxtakarlığa həmrəy olmaqla

kimsə özünü gülünc yerinə qoymaq istəmədi. Miranın adını çəkməsə də, Sayat Novanın şeirlərində Nəsiminin böyük şair və mütəfəkkir kimi xatırlanması erməni ədəbiyyatında Azərbaycan dilində yazmağın, Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatından açıq-aşkar bəhrələnməyin ənənəyə çevrilməsindən və uzunömürlülüyündən xəbər verir. Şovinst din və elm xadimlərini də narahat edən bu idi və onlar, ilk növbədə, bu ənənəni qırmağa çalışırdılar.

M.Seyidov erməni aşığının poeziyasını mövzu-məzmun və sənətkarlıq məziyyətləri baxımından da təhlil etmişdir. Təhlil prosesində o, iki cəhətə xüsusi diqqət yetirmişdir. Birincisi, problemin araşdırılmasında tədqiqatçı milli ədəbiyyatımızın əvvəlki və həmin dövrkü kontekstini əsas götürmüşdür. Araşdırıcı aşığın Azərbaycan dilində qələmə aldığı əsərlərə nə qədər istinad etmişdirsə, erməni dilində yazdığı poetik nümunələrə də bir o qədər müraciət etmişdir. Başqa sözlə desək, erməni aşığının bədii irsinin Azərbaycanla bağlılığı onun hər iki dildə yazılmış əsərlərinin eyni tutumda və dərəcədə təhlili üzərində aparılmışdır. İkincisi, bəzi məqamlarda, xüsusən də Sayat Novanın erməni dilində yazılmış əsərlərin təhlilində müəllif Azərbaycan aşığı və klassik poeziyası ilə əlaqələrə, milli şeirimizin obrazlar sisteminin və ideya-fəlsəfi özünəməxsusluğunun təsiri məsələlərinin üzərində ayrıca dayanmışdır.

Görkəmli alim Sayat Nova haqqında monoqrafik tədqiqat aparmaqla kifayətlənməmiş, əsərinin çapına qədər və çapından sonra bu məsələyə dönə-dönə qayıtmışdır. Onun bu mövzuda yazdığı məqalələrinin bir qismi yubiley xarakteri daşıdığı üçün bunlarda müstəqil, yeni araşdırmalarla müqayisədə aşığı haqqında ümumi təsəvvür yaratmaq cəhdi ön plana keçirilmişdir [84; 85; 86; 87; 88; 89]. Amma bəzi məqalələrində biz alimin monoqrafiyasında qismən işıqlandırdığı problemlərin təhlili ilə rastlaşırıq. Məsələn, alim Sayat Nova və Şah İsmayıl Xətai əlaqələrindən danışarkən bəzi

bəlli problemlərə toxunmuş, daha sonra isə Miran və Nəsimi əlaqələrindən danışılan məqaləsində olduğu kimi, şairin naməlum əsərinin mətnini vermişdir [55].

Eyni problemi M.Seyidov "Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri" [57; 135] monoqrafiyasında daha geniş miqyasda və daha əsaslı şəkildə araşdırmaya cəlb etmişdir. İlk növbədə, onu xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, bu tədqiqat alimin digər araşdırmalarından bəzi özünəməxsusluqlarına görə fərqlənir:

Birincisi, doktorluq dissertiyası Mirəli müəllimin Azərbaycan ictimaiyyəti və filoloji fikrində ömrünün sonuna kimi fəaliyyətində və şəxsiyyətində daşdığı xüsusi tipli alim imicinin formalaşmasının başlanğıcına çevrildi. Bildiyimiz kimi, o, yaradıcılığının ikinci mərhələsində əksər filoloji problemləri etnik-milli sistem və dəyərlər kontekstində araşdırmağa, mülahizəsini əsaslandırmaq üçün türk tarixinin, mifologiyasının, folklorunun, dilinin, mədəniyyət və incəsənətinin materiallarına müraciətə üstünlük veribdir. Haqqında söhbət gedən bəzi məqalələri çıxmaq şərti ilə (onların əksəriyyəti sonradan monoqrafiyaya daxil edilibdir), birmənalı şəkildə bildirmək lazımdır ki, M.Seyidovun türk dünyası miqyasında araşdırıcı kimi fəaliyyəti, ilk növbədə, məhz Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri problemini doktorluq dissertasiyası mövzusu kimi tədqiq etməsindən başlayır [81].

İkincisi, müəllifin Sayat Nova haqqında araşdırmasında dövrün tələbləri ilə bağlı nəzərə çarpan qüsurların böyük əksəriyyətinə artıq ya bu tədqiqatda rast gəlinmir, ya da tamamilə başqa formada ifadəsini tapır. Biz bununla onu demək istəmirik ki, M.Seyidov doktorluq dissertasiyasından başlayaraq dissident ədəbiyyatşünasa çevrildi və ya sovet ideoloji təbliğat siyasətinin saxta prinsiplərinə əməl etmədi, yaxud da onların əleyhinə çıxdı. Sadəcə olaraq, alim siyasi şüarçılığı minimuma endirməyə və obyektiv elmi həqiqətlərin ifadəsinə daha geniş yer ayırmağa başladı. Məsələn, Mirəli

müəllim erməni aşığılarının, o cümlədən Sayat Novanın Azərbaycan dilində yazmalarının səbəblərindən danışarkən, qardaşlığın da əsas rol oynadığını bildirir, hətta bunu erməni dilinin yoxsulluğu ilə izah edən erməni tədqiqatçılarına qarşı çıxırdı, bu iki xalq arasındakı sıx qarşılıqlı əlaqələri də dostluq və qardaşlıqla bağlamağa cəhd göstərirdi.

Doktorluq dissertasiyasında alim daha obyektiv elmi yol seçmiş, xalqlar, o, cümlədən Azərbaycan-erməni xalqları arasındakı qarşılıqlı ədəbi mədəni əlaqələri mövcud filoloji fikrin nəzəri nailiyyətləri əsasında izah etməyə çalışmışdır. Eyni problem haqqında o, doktorluq dissertasiyasında yazırdı: “Azərbaycan və erməni xalqları arasında qarşılıqlı əlaqələrin tədqiqi göstərir ki, həmin xalqların bədii təfəkküründəki oxşarlığın və yaxınlığın müxtəlif tarixi, ictimai səbəbləri vardır. Həmin səbəblərin əsasları xalqların həyat tərz-i, təbii hadisələrə münasibəti, şəraiti, intellektual səviyyəsi eyni olan xalqların bədii təfəkküründə, məfkurəsində yaranan müstəqil, orijinal baxışlar, dünyagörüşlərdir (məsələn, ruhun ölməzliyinə, həyatda fəaliyyət göstərməsinə etiqad, ulduzların əsatiri qüdrətinə, insanların taleyi ilə bağlılığına inam, demək olar ki, bütün dünya xalqlarının qədim əsatiri görüşlərində ya formalaşmış, ya da formalaşmış şəkildə vardır)” [81, 3-4].

Göründüyü kimi, onun elmi araşdırmalarındakı siyasi təbliğatlardan ciddi şəkildə təmizlənmələr əsərlərinin elmi-nəzəri dəyərini qat-qat artırmağa başladı. Əlbəttə, alim hələ siyasi-ideoloji klişelərdən tam azad olmamışdı, bu əsərində də bəzi tarixi hadisələrə istər-istəməz sinfilik mövqeyindən yanaşırdı. Amma əsas məsələ bundan ibarət idi ki, “Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri” tədqiqatından başlayaraq, nəzəri-filoloji fikirdə özündən sonrakı tədqiqatçılar nəslinin araşdırmalarına ciddi şəkildə təsir göstərən özünəməxsus Mirəli Seyidov mərhələsi formalaşdı.

Əsərin spesifik cəhətlərinin təhlilinə keçməmişdən əv-

vəl onu da vurğulamaq lazımdır ki, müəllif doktorluq dissertasiyasının əsas müddəaları əksini tapmış bir çox məqalələrini dövrü mətbuatda, elmi dərgilərdə və məcmuələrdə çap etdirmişdir. Çap olunduğu dövrdə böyük elmi reaksiya doğuran bu yazılar monoqrafiyada əksini tapdığı üçün biz onların üzərində ayrıca dayanmaq istəmirik. Məsələn, M.Seyidovun 1962-ci ildə "XIII əsrdə azərbaycanca yazılan şeir haqqında" məqaləsi [56] dərc olunmuşdur. Məqalədə XIII əsrdə yaşamış Bluz Hovvanes Yerzinqasidən və onun Azərbaycan dilində yazdığı bir şeirindən danışılır. Həmin məqalə demək olar ki, bütövlükdə müəllifin 1976-cı ildə oxuculara çatdırılmış monoqrafiyasına [57] salınmışdır. Bütün bunları nəzərə alanda, təkrarçılığa yol verməmək nəminə alimin monoqrafiyasında əksini tapan məqalələrin xüsusi təhlilinə ehtiyac qalmır.

Amma Sayat Novaya həsr olunmuş əsrlə əlaqədar deyilən bir fikri burada da təkrarlamaq məqsədəuyğun olardı. Bu monoqrafiyasında da müəllif müraciət etdiyi istənilən sənətkarın həyatı, bədii yaradıcılıq axtarışları və ya tarixi faktla bağlı istənilən nümunəni, ilk növbədə, Azərbaycan maraqları, Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı kontekstində təhlil etmişdir. Əlavə edək ki, öncəki tədqiqatından fərqli olaraq, növbəti monoqrafiyasında müəllif kontekstin sərhədlərini türk dünyası miqyasında genişləndirmişdir. Bu isə tədqiqatın elmi və ictimai əhəmiyyətini daha da artırmışdır.

M.Seyidov tədqiqatında Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim dövründən tutmuş, XIX əsrə qədərki inkişaf mərhələsini bu və ya digər dərəcədə əhatə etmişdir. Təbii ki, belə fundamental tədqiqata mifologiyadan, folklordan başlamaq lazımdır. Prof. N.Cəfərov milli mədəniyyətin yaranmasını mifologiya ilə bağlayır: "Mifologiya milli mədəniyyəti yaradır. Ümumiyyətlə, milli mədəniyyət millətin tarixinə məhz mifologiya vasitəsilə bağlanır, çünki mifologiya bu və ya digər xalqın mənəvi mövcudluğunun göstəricisidir, xalqın təfəkkürünə ən qısa yol buradandır.(18, 140-141) Haqqında

danışılan əsərdə də bunun şahidi oluruq. Doğrudur, müəllif birinci fəslə "Azərbayca-erməni ədəbi əlaqələrinin ilk dövrü haqqında" adlandırmışdır. Amma burada "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun iki əsas boyu - "Bəkil oğlu İmranın boyu" və "Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul" boyları təhlil edilmişdir. İlk dövr üçün bu boyların seçilməsi təsadüfi deyildir. Çünki adları çəkilən boylar yalnız eposun əhəmiyyətli boylarından deyildir, eyni zamanda, Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələrinin ilk dövrü üçün xarakterik problemlərə nəzər salmağa imkan verən nümunələrdir.

Müəllif adları çəkilən boyları ermənilərin "Aslan ağa" və gürcülərin "Menasvale" əsərləri ilə müqayisədə təhlil etmişdir. Təhlillərdən aydın görünür ki, tədqiqatçı bu əsərlərdəki üç əsas problemin: Domrulun islam və xristian dini ehkamlarına inanmaması, Əzrail ilə vuruşması, bir ruhun başqa ruhu əvəz etməsi və nəhayət, qadının ərinə sədaqəti [57, 14] kimi ortaq tərəflərini yunan əlaqəsinin və təsirinin şərtləndirə biləcəyinin mümkünliyünü qəbul etməklə yanaşı, ikinci bir səbəbi də istisna etməmişdir: "İkinci səbəb isə odur ki, Çora Batır - Dəli Domrul öz növbəsində Qafqazın başqa xalqlarının eyni məzmunlu əfsanəsinə təsir etmişdir. Bu təsiri göstərən amillərdən biri də "Aslan ağa"nın dilində işlənən türk sözləridir. Məsələn, əsərdə Aslan, ağa, nökar, para, qurban, boz, meydan, döşək və s. sözlərə rast gəlirik" [57, 13-14].

Belə prinsipial mövqenin elmi əhəmiyyətindən başqa ictimai-siyasi əhəmiyyəti də var idi. Birincisi, müəllif sübut edir ki, tarixən Azərbaycan-türk bədii təfəkkürünün məhsulları qonşu xalqların şifahi və yazılı ədəbiyyatına ciddi təsir göstərmişdir. Erməni və başqa xarici ölkə tədqiqatçıları bu təsirin dərəcəsini azaltmaq məqsədi ilə müxtəlif fərziyələr irəli sürsələr də, alimin istinad etdiyi tarixi və dil faktları onun mülahizələrinin daha dəqiq olduğunu təsdiqləyir. İkincisi, ən vacibi bundan ibarətdir ki, tədqiqatçı xalqımızın yalnız özünün arxaik mifoloji təfəkkür və inanclar sisteminin

olduğunu deyil, həm də qonşu xalqların ictimai həyatına və bədii təfəkkürünə təsir göstərdiyini sübut etməklə, bir çox alimlərin türklərin Qafqaza gəlmə olduqlarını təsdiqlədikləri tezislərinin mənasızlığını və azərbaycanlıların qədimliyini inandırıcı şəkildə göstərə bilmişdir. Vaxtilə xalq şairi Rəsul Rza Mirəli Seyidovun doktorluq dissertasiyasına yazdığı rəy-də məsələnin bu tərəfinə xüsusi diqqət yetirərək yazmışdır: "...M.Seyidov Azərbaycan xalqının, onun mədəniyyət, ədəbiyyat və dilinin çox qədim və zəngin bir tarixə malik olduğunu, bu mədəniyyətin, bu dilin qonşu xalqlara, o cümlədən erməni xalqına da güclü təsir göstərdiyini faktlar, dəlillərlə sübut etməyə müvəffəq olmuşdur. Bu, M.Seyidovun xalqımıza göstərdiyi mühüm xidmətdir". Şair fikrini inkişaf etdirərək, daha sonra yazmışdır: "Azərbaycan xalqının soykökünün-etnogenezisinin müəyyənləşdirilməsi işində də M.Seyidovun bu əsərinin əhəmiyyəti böyükdür. Müəllif elmi inandırıcılıqla sübut edir ki, türkdilli qəbilələr Azərbaycana eramızdan əvvəl III əsrdə, bəlkə daha əvvəllər gəlmiş, burada yerli qəbilə və qəbilə birləşmələri ilə qarışmış, beləliklə də, vahid Azərbaycan xalqı yaranmışdır" [42, 69-70].

Xalq şairinin doktorluq dissertasiyası haqqında dediyi bu haqlı sözləri yalnız bir əsər əsasında söylənilmiş təsadüfi fikir saymaq olmaz. Monoqrafiya çap olunana qədər Mirəli Seyidov R. Rzanın təqdir etdiyi problemlərlə bağlı bir sıra tədqiqatları elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmışdı [58; 59; 60; 61 və s.] Müəllifin ustalığı bir də məhz ondadır ki, zahirən etnik-millî köklə birbaşa bağlılığı diqqət çəkməyən məsələləri də daha ümumi və əhəmiyyətli məqsədlə əlaqələndirməyi bacarmışdır. Beləliklə, M.Seyidov yeri gələndə bir tarixçi alim kimi də öz sözünü deyir, bəzi tarixçilərimizdən fərqli olaraq, Azərbaycan xalqının mənşəyini türkdilli qəbilələrlə bağlayır və bunu deməkdən çəkinmir, elmi fikirdə diqqəti ölkəmizin etnokulturoloji mövqeyinin Azərbaycan türklərinə məxsusluğuna yönəldirdi.

M.Seyidov yazılı ədəbi əlaqələrin tarixinə, ilk növbədə, Xaqaninin irsinə müraciət etməklə başlamışdır. Qüdrətli şairin dövrü, yaradıcılığının səciyyəvi cəhətləri haqqında həddindən artıq yığcam məlumat verdikdən sonra müəllif XIII əsr erməni şairi Friqin bir tərcüməsinin üzərində dayanmışdır. Əlbəttə, söhbət heç də Friqin tərcüməsinin əhəmiyyətindən getmir. Məsələ burasındadır ki, bu tərcümədən danışan erməni, o cümlədən fars, hətta Azərbaycan alimlərinin bir çoxu uzun müddət orijinalın müəllifinin kimliyini ya düzgün müəyyənləşdirə bilməyiblər, başqa şairin - Nəsiminin adına çıxıblar, ya da ümumiyyətlə müəyyənləşdirə bilməyiblər. Müəllif tədqiqatlar nəticəsində Friqin məhz Xaqanidən tərcümə etdiyini dəqiqləşdirə bilmişdir. Məsələnin mahiyyətinə diqqətlə yanaşdıqda bir daha aydın olur ki, alim üçün qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələr, ilk növbədə, milli ədəbiyyatın konkret bir tarixi dövrünün hansısa polemik və ya qaranlıq bir mətləbini araşdırmaq üçün imkan və vasitədir. Onun erməni dilini bilməsi isə ədəbiyyat tariximizin başqa dildəki mövcud materiallar əsasında öyrənilməsinin nə qədər vacib və zəruri olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Alim kimi M.Seyidovu səciyyələndirən cəhətlərdən biri də, heç şübhəsiz, müraciət etdiyi dövrü, sənətkarı, əsəri və ya problemi iki dildə – Azərbaycan və erməni dillərindəki mövcud materiallar əsasında dərinlən bilməsidir. Erməni müəlliflərindən Qurgen Antonyanın Bakıda çapdan çıxmış kitablarında özünü göstərən [10; 11] bir sıra yanlış mülahizələrə də M.Seyidov tutarlı faktlarla cavab vermişdir. İndiki halda bizi maraqlandıran iki cəhət var: birincisi, dediyimiz kimi, tədqiqatçının elmi səviyyəsi, erməni dilindəki materialları erməni alimlərindən pis bilməməsi, bəzi hallarda, hətta daha yaxşı bilməsidir. İkincisi, M.Seyidovun alim-şəxsiyyət kimi özünün əsas missiyasını, ilk növbədə, Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatının maraqlarını qorumaqda, təhriflərə, məqsədli subyektiv yozumlara vaxtında və sanballı cavab

yazaraq müdafiə etməkdə, obyektiv həqiqəti çatdırmaqda görməsidir.

Monoqrafiyada erməni ədəbiyyatının Nizami Gəncəvi irsindən təsirlənən sənətkarlara və onların əsərləri haqqında dolğun təsəvvür yaradan alim Vardan Ayqeqsinin və Xaçatur Qeçaresinin yaradıcılığı üzərində xüsusi dayanmış, onların birbaşa böyük şairimizdən təsirlənərək, qələmə aldıkları əsərlərinin ətraflı təhlilini vermişdir. M.Seyidov, A.İ-sahakyan, D.Dəmirçiyan, S.Zoryan kimi sənətkarların, Ed.A-ğayan kimi tədqiqatçının Nizami haqqındakı fikirlərini elmi həqiqətə uyğunluq baxımından araşdırmış və ümumiyyətlə, müsbət dəyərləndirmişdir. Onun qiymətləndirmə meyarı elmi və obyektiv həqiqətin heç bir məqsədli maraqlara tabe etdirilmədən, olduğu şəkildə elmi ictimaiyyətə çatdırılmasıdır. Obyektivlik hissi və ölçüsü itirilən əsərlərə isə M.Seyidov həmişə sərt reaksiya verməyə çalışmışdır.

Erməni alimlərindən Q. Antonyan xeyirxah məramla yazılmış “Nizami və erməni ədəbiyyatı” [11] kitabında obyektivlik hissini axıra qədər qoruyub saxlaya bilməmiş, Nizamini dünya şöhrətli əsərlərinin, surətlərinin və mövzularının bəzilərində erməni izi axtarmaqla özlərinin “istedadlarının böyüklüyünü sübut etməyə çalışmışdır”. M.Seyidovun onun yanlış mülahizələrinə qarşı arqumentləri yalnız ədəbi əlaqələri deyil, daha çox ədəbiyyat tariximizi əhatə etdiyi üçün iqiqat əhəmiyyətlidir. Tədqiqatçı, ilk növbədə, onun belə bir mülahizəsinə qarşı çıxır ki, guya Azərbaycan və Ermənistan istiqlaliyyətinin bərpa olunmasında, mədəniyyətlərinin inkişafında Gürcüstanın qüvvətlənməsi və mədəni inkişafı mühüm rol oynayıbdır. Q. Antonyanın mülahizəsi, bəlkə də, Ermənistan üçün keçərlidir, amma azərbaycanlı alim tutarlı faktlarla sübut edir ki, həmin dövrdə Azərbaycan bütün parametrlər, xüsusən də mədəni inkişaf baxımından Zaqafqaziyanın ən inkişaf etmiş ölkələrindən biri və birincisi idi. Q.Antonyanın məqsədi digər erməni həmkarlarının

məqsədindən fərqlənmirdi: təki birincilik xristian Gürcüstana mənsub olsun, nəyin bahasına olursa olsun, birinciliyi Azərbaycandan almaq lazımdır.

Erməni aliminin başqa bir tezisindən məlum olur ki, Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” poemasını yazanda, guya Fərhad və Şirinə məhəbbəti haqqında erməni xalqı arasında şöhrət qazanmış əfsanə və rəvayətlərdən qidalanmış, tarixçi Sebeosun, M.Xorenasinin əsərindən istifadə etmişdir. Maraqlı o deyil ki, əksər həmkarları kimi, Q. Antonyan da Şirini türk deyil, erməni qızı kimi təqdim etmişdir. Maraqlı odur ki, türk qızı Şirinin erməniləşdirildiyi kitab Bakıda izahsız, şərhətsiz, yanlışlığa etiraz bildirilmədən çap olunmuşdur [11]. Həmin dövrdə böyük siyasi maraq güdən bu yanlış tezlərə elmi əsaslarla etirazını bildirənlərdən biri məhz M. Seyidov olmuşdur. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bu müəllif və əsər haqqında görkəmli dövlət xadimi, ədəbiyyatşünas alim, yazıçı, dramaturq Şıxəli Qurbanov da tənqidi iradlarını bildirmişdir [36, 318-320].

Tədqiqatçı bu tezislərin yanlışlığını sübut etmək üçün, ilk növbədə, orijinal mətnlərdən - Nizaminin, bu sahənin nüfuzlu filoloq və tarixçi araşdırıcılarının, o cümlədən erməni alimlərinin öz əsərlərindən istifadə etmişdir. İndi həmin sübutlar, xüsusən erməni dilindəki faktlar adi elmi həqiqətlər kimi qəbul oluna bilər, amma dövründə heç də hər bir tədqiqatçının istinad edə bilmədiyi əvəzsiz arqumentlər idi.

M.Seyidov tədqiqatında Azərbaycan-türk və erməni dillərinin əlaqələri məsələlərinə geniş yer vermişdir. Ədəbiyyat tarixçisi kimi onun bu problemlərə xüsusi diqqət ayırması adi təsadüf deyil, elmi qanunauyğunluqdan və ehtiyacdən yaranmış zərurətdir. Bu yolla həm də M.Seyidov elmi ictimaiyyətin diqqətini azərbaycanşünaslığın problemlərinə yönəldirdi. Hələ Sayat Novanın həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş monoqrafiyasında da tədqiqatçı dil məsələlərinə toxunmuşdur. Müxtəlif məqsədlər arasında aşağıdakıları

fərqləndirmək mümkündür: birincisi, erməni dilinin həm qrabarını, həm də aşxabarını peşəkarcasına bilən azsaylı mütəxəssislərdən biri kimi, alim böyük filoloq dəstəsinin istifadəsindən kənarda qalan əhəmiyyətli elmi-bədii nümunələri mütəxəssislərə çatdırmağa çalışmışdır; ikincisi, dil faktlarının əsasında hər hansı bir etnosun, xalqın, millətin etnogenezisi, formalaşma və inkişaf tarixi və s. haqqında ciddi bilgilər almaq mümkündür.

Dil faktlarına, xüsusən də erməni dilinin kamil bilicisi H.Acaryan kimi alimlərin “erməni dilinin indiki səviyyəyə türk dilinin təsiri ilə çatması”, “bir çox türk sözlərinin erməni dilində, ya da hərfi tərcümə əsasında işlədilməsi” kimi mülahizələrinə istinad edən tədqiqatçı həm Azərbaycan-türk dilinin üstün mövqedə və böyük potensiala malik olduğunu, həm erməni dilinin poetik fikri ifadə etmək baxımından zəif olduğunu, həm də azərbaycanlıların - türklərin yaşadıkları ərazidə tarixin ən qədim dövrlərindən məskunlaşdıklarını sübut etmişdir. Alimin bu mülahizələrinin arxasında duran başqa bir cəhəti isə din xadimlərinin, şovinst ziyalıların Azərbaycan dilində yazıb-yaradan sənətkarlara münasibəti də təsdiq edir. Onları narahat edən cəhəti isə alimin monoqrafiyasında St.Nazaryandan sitat gətirdiyi aşağıdakı mülahizə daha bariz şəkildə ifadə edir: “Müasir erməni nəinki danışığında çoxlu türk sözləri işlədir, hətta fikrini türk qrammatik formaları vasitəsi ilə söyləyir, deməli, türkcə də düşünür” [57, 102].

Qeyd etdiyimiz kimi, Nəsimi, Ş.İ.Xətai, o cümlədən də Füzuli irsi erməni ziyalıları və yaradıcı qüvvələri arasında kifayət qədər geniş yayılmışdı. Bir tərəfdən onların poeziyasının ideya-məzmun əhəmiyyəti, fəlsəfi dərinliyi, digər tərəfdən poetik kamilliyi onlar kimi yazmaq və ya onların təsiri ilə yazmaq cəhdini şərtləndirmişdir. Deyilənlərlə yanaşı, tədqiqatçı adları çəkilən Azərbaycan sənətkarlığının erməni dilində üzü köçürülmüş əsərlərini də oxuculara çatdırmışdır ki, bu da həm onların ədəbi irsinin, həm də ədəbiyyat tarixi-

mizin daha mükəmməl şəkildə oxunması və araşdırılması baxımından əhəmiyyətli faktlardır və xidmətdir.

Füzuli və erməni ədəbiyyatından danışarkən, M.Seyidov Marqar Xoçensin türk dilindən erməni dilinə tərcümə etdiyi əsərlərdən bəhs edərək, tarixçi Leonun bir mülahizəsini vermişdir. Həmin mülahizəyə görə, M.Xoçensin erməni, italyan, fransız dilinə tərcümə etdiyi əsərlərin onun yazıları olmadığı, bunların müəllifinin türk şairi Fəzli olduğu fikri irəli sürülmüşdü. Tədqiqatçı burada bir neçə cəhətə yığcam şəkildə münasibət bildirmiş, problemin xüsusi araşdırılmaya ehtiyacı olduğunu nəzərə alaraq, gələcək nəsillərin öhdəsinə buraxmışdır. Müəllifin əsas qənaətləri bundan ibarətdir: birincisi, Nəsimi, Füzuli kimi qüdrətli şairlərin əsərləri hələ çoxdan başqa dillərə tərcümə olunmuşdur. İkincisi, Leonun adını çəkdiyi türk şairi Fəzli kimidir, Füzulinin oğlu Fəzlidirmi və s.? Təəssüf ki, alimin hələ 1976-cı ildə elmi ictimaiyyətin müzakirəsinə verdiyi bu problem hələ də müstəqil araşdırmaların predmetinə çevrilməyibdir. Halbuki bunlar Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsi və digər bir tərəfdən azərbaycanşünaslıq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hər hansı tədqiqatçı xalqlar arasında qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələrdən danışarkən, ilk növbədə, ən qədim nümunələrə müraciət etməyə üstünlük verir. M.Seyidov da bu mövzuda yazdığı irihəcmli əsərlərində də folklor əlaqələrinə toxunmuşdur. Çünki folklor, bir növ, xalqın mənəvi mövcudluğunun göstəricisidir. Haqqında söhbət gedən monoqrafiyasında müəllif xronoloji ardıcılıq prinsipini əsas götürdüyü üçün folklor əlaqələrinə əsərinin bir başlanğıcında, bir də sonuna yaxın üz tutmuşdur.

Alimin XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələrinin əsas təhlilini şifahi xalq ədəbiyyatı materiallarının üzərində qurmasının başlıca səbəblərindən biri də, heç şübhəsiz ki, dövrün xarakterindən irəli gəlmişdir. Ümumiyyətlə, tədqiqatlarda bu dövr Azərbaycan mədəniyyətinin intibah dövrü sayılır. Prof. N.Cəfərov XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan intibahını üç

əlamətlə: milli özünüdərkətmə, ana dilində yaranmış humanist mədəniyyət və relist mədəniyyət olması ilə səciyyələndirir və digər bir tərəfdən “..Və bütün bunlarla bərabər XVII-XVIII əsrlərdə milli mədəniyyətin təşəkkülü prosesi gedir” (18, 149) fikrini söyləyir. Alim Azərbaycan intibahının türk-oğuz konteksti ilə yanaşı regional kontekstlərinin də olması qənaətindədir: “...Zaqfəqaziya konteksti Həmin dövrdə Cəlalilər üsyanının baş verməsi, “Koroğlu” eposunun, “Əsli və Kərəm”, “Aşıq Qərib” dastanlarının xalq arasında geniş yayılması (Əslində, Koroğlu, Əsli, Kərəm, Qərib də mifoloji təfəkkürdən süzülüb gələn obrazlar idi.) ermənilərin adları çəkilən nümunələrə sonsuz maraq göstərmələri, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının bir sıra materiallarından geniş şəkildə istifadə etmələri, onların bir çoxunu yazıya almaları alimi XVII-XVIII əsrlər folklor əlaqələrini fərqləndirməyə əsas vermişdir. Tədqiqatçı erməni aşığı-qusanı Sayat Novaya ayrıca araşdırma həsr etsə də, oradakı fikirlərinin təkrarına yol vermədən, növbəti monoqrafiyasında bir daha bu mövzunun üzərinə qayıtmışdır. Təbii ki, alim ənənəsini bu halda da pozmamış, erməni sənətkarından daha çox Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı vacib məsələləri işıqlandırmışdır.

Müəllif Sayat Nova və Şah İsmayıl Xətai münasibətlərini daha geniş planda və dolğunluqla təhlil etməyə cəhd göstərmişdir. Bütün tədqiqatlarında olduğu kimi, burada da alim, ilk növbədə, aşığın şeirlərində Azərbaycanla, xüsusən də Şah İsmayıl Xətai ilə bağlı mətləbləri qabartmışdır. Müxtəlif transkripsiyada yazdığı beş şeirdə Xətai adını çəkən aşığın tədqiqatçıları bunun müxtəlif yozumlarını vermişlər. Müəllif M.X.Naryanın maraqlı bir mülahizəsini nümunə göstərmişdir. Erməni aliminin fikrinə görə, Şah Xətai mahnı, musiqi tanrısıdır; o, adama şairlik verir, aşıqlıq istedadı bəxş edir; onun verdiyi od sönməzdir, hətta dənizlər də onun qarşısını almaqda acizdir.

M.Seyidov ədəbiyyat tariximizin öyrənilməsində erməni tədqiqatçısının mülahizələrini nəzərə almalı və bu problemin

öyrənilməsinə vacib ədəbi-mədəni hadisə saymışdır: “Doğrudan da, Sayat Nova Şah Xətəinin verdiyi odu ildırımla, göy odu, yeni ilahi aləmin odu ilə bağlayır. Şah Xətəinin mifikləşdirilməsinin əsəti, tarixi səbəbləri hələ tamamilə öyrənilməmişdir. Bunun üçün, hər şeydən əvvəl, Xətai qəbiləsinin Xətai adlı onqonu, tanrı olub-olmadığı və bunun hansı mifik keyfiyyətlərlə bəzədildiyi aydınlaşmalıdır. Hər halda, Şah Xətai erməni xalqının böyük oğlu Sayat Novanın şeirlərində ya yarı, ya da tam mifikləşdirilmişdir, sənət, söz-kəlam aləminin mifi sayılmışdır” [57, 172]. Erməni aliminin mülahizəsi ilə razılış-bazılışmaq üçün, ilk növbədə, ciddi elmi araşdırmalar aparılmalıdır, onun xalqımız arasında onsuz da əfsanələşmiş ömür yolu bir daha yenidən və əsaslı şəkildə öyrənilməlidir.

Azərbaycanlıların soykökündə duran Xətay//Xatay qəbiləsi adının sözcükünü verən M.Seyidova görə, bu etnonim “xət//xat” və “ay” tərkiblərindən yaranmış, türk dillərində “x” və “q” ilə başlayan sözlərdə ara-sıra səs əvəzlənmələri nəzərə alınmaqla, Xatun//Qatun, Xaqan//Qaqan və sairədə olduğu kimi “xat”//“qat”ın da Azərbaycan və eləcə də bir çox türk dillərində “güclü”, “möhkəm”, “əsaslı”, “seçilmiş” anlamlarını, “ay”ın isə “yaratmaq”, “yaradıcı başlanğıc” anlamları var. [98, 397] Tədqiqatçı bu adın yaranma səbəblərini belə aydınlaşdırmışdır: “Xət-ay//xat-ay”dakı “xət//xat//qat” və “ay” (ay+ı)-nın anlamlarını göz qarşısına gətirsək görürük ki, “xətay”//“xatay”ın “möhkəm”, “güclü”, “əsaslı yaradıcı”, “başlanğıc”, “xeyirli başlanğıc”, “insan yaradan yaradıcı”, “tanrı” anlamı vardır. Bu anlamlar göstərir ki, azərbaycanlıların soykökündə duran bu qəbilənin həmin adda insan yaradan, yaradıcı (geniş anlamda) tanrısı olmuşdur” [98, 398].

Prof. M.Seyidov daha sonra göstərir ki, Xətay qəbiləsindən çıxmış bilicilər, sənətkarlar “Xətay”ı təxəllüs, ikinci ad kimi qəbul etmişlər: Şah İsmayıl Xətayi, Altun Boğa Xətay, Suli Xətay. Alim belə adqoymanın Azərbaycanda geniş yayıldığını göstərir: “Məsələn, Əfşar//Avşar, Bayat qəbilə, qəbilə-

birleşmələrinin adını tanınmış şair, sənətçi, bilici, XVII-XVIII yüzilliklərdə yaşamış Sadiq bəy Əfşar//Avşar ikinci ad kimi daşımış, orta yüzilliyin böyük aşığı Abbas “Bayat Abbas” adlanmışdır” [98, 400]. Tədqiqatçı Xətay qəbiləsinə, soyuna aid musiqi, parça, ornament və xalçada da bu ənənənin “Xətayi” parçası, “Xətayi” havası, “Xətayi” xalçası, “Xətayi” divanisi formasında davam etdiyini vurğulamışdır. Sonra alim erməni aşığı Sayat Novanın Xətayi şərəfinə şeirlər yazdığını xatırladır: “Aşıq (Sayat Nova – C. D) Xətayi ilə bağlı şeirlərinin birində Şah Xətayini açıqdan-açığa “aləmi yaradan”, söz-kəlam yaradan yaradıcı kimi öymüşdür” [98, 398] O, Sayat Novanın şeirindən iki misranı şairin əlyazmasında olduğu kimi həm erməni, həm də Azərbaycan əlifbası ilə verir:

*“Dedilər ki, Şa[h] xətai eli, ailəmi yar (a) dan,
Yoxdan var etdin dünyanı, kəlam yaradan”*

[98, 398].

Sonra bu misraların təhlilinə keçir: “Şeirdən apaydın görünür ki, dünyanı, eli, insanları yaradan Xətai, eləcə də sözü, geniş anlamda bədii sözü yaratmışdır. Deməli, Xətai – Xətayi yalnız insanı, dünyanı yaradan tanrı deyil, eləcə də söz yaradıcısıdır. Xətayi qəbiləsi öz adını özünün yaratdığı dünya, insan, söz, sənət yaradıcısı, tanrısı Xətay-dan götürmüşdür”[98,399]. Alim hələ XVII-XVIII yüzilliklərdə belə mifoloji təfəkkürlə bağlı dünyanı, insanları sözü yaradan Xətayi adlı tanrının aşıqlar arasında hörmətlə anıldığını, “şah” sözünün sonradan artırıldığını göstərmişdir.

Bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşər. Tədqiqatın aparıldığı dövrdə, məlumdur ki, sovet ideoloqları Şah İsmayıl Xətai haqqında ya çox yazılmasına mane olurdular, ya təbliğati məqsədlərinə uyğun şəkildə obyektiv həqiqətin deyilməsinin qarşısını alırdılar, ya da onun həyat və yaradıcılığının sistematik şəkildə araşdırılmasına və təbliğ edilməsinə yol vermirdilər. Belə bir vaxtda M.Seyidovun erməni mənbələrinə əsasən onun şahlığından başqa, xalq təfəkküründə

və inamında müqəddəsləşməsinə xatırlatması, vurğulaması həm elmi, həm də ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb edirdi. Mirəli Seyidovun bu sahədə gördüyü işləri nəzərə alan Şıxəli Qurbanov onun Azərbaycan-erməni qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələrinə həsr olunmuş araşdırmalarını yüksək qiymətləndirirdi: "Azərbaycan-erməni əlaqələrinin öyrənilməsi sahəsində ardıcıl fəaliyyət göstərən M.Seyidov bu əlaqələrin, xüsusilə qədim və orta əsrlər dövrünə aid istər ədəbiyyatımız, istərsə də tariximiz üçün əhəmiyyətli olan bir sıra tədqiqat işlərinin müəllifidir" [36, 316].

M.Seyidov yaradıcılıq axtarışlarının birinci mərhələsində birbaşa ədəbi əlaqələr mövzusunda başqa, erməni ədəbiyyatının müxtəlif sənətkarları haqqında da elmi və yubiley məqalələri yazmışdır. O, müxtəlif illərdə X.Abovyanın [62; 63; 64] O.Tumanyanın [65] , M.Nalbandyanın [66], A.Isakyanın [67], Y.Çarensin [68], Q.Sundukyanın [69] həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş məqalələr qələmə almışdır. Birmənalı şəkildə onu demək lazımdır ki, sadalanan məqalələrin heç birində yalnız onların həyatı və orijinal yaradıcılıqları təhlil olunmamışdır, müəllif həm də hər bir yazısında onların Azərbaycan ədəbiyyatı, ayrı-ayrı sənətkarlarımız, şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın müxtəlif növləri və janrları haqqında fikirlərini, onlara göstərilən ədəbi təsirləri ciddi elmi planda araşdırmışdır.

Alimin yaradıcılığında Azərbaycan-erməni qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin ümumi problemlərinə, bir sıra Azərbaycan sənətkarlarının erməni xalqı və ədəbiyyatı ilə bağlılığı məsələlərinə də diqqət və marağın gözəl elmi örnəkləri vardır. Azərbaycan-erməni qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələri üzrə nüfuzlu mütəxəssis kimi tanınan alim yeri gəldikcə bu sahənin müxtəlif ümumi məsələlərinə, tarixi inkişaf mərhələlərinə, spesifik cəhətlərinə münasibətini bildirmişdir. Bu yazıların bir qismi dövrün siyasi-ideoloji möhürünü daşdığı üçün təbliğati xarakter daşdığı halda [70], əksəriyyətində Azərbaycan-erməni əlaqələrinin tarixinin müxtəlif problemləri təhlil olunmuşdur [71; 72; 73; 74].

Müəllif yaradıcılığının birinci mərhələsinə təsadüf etdiyi üçün ənənəvi planda böyük dramaturq M.F.Axundzadənin yaradıcılığında xalqlar dostluğu, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının, mətbuatının, publisistikasının qüdrətli nümayəndəsi C.Məmmədquluzadənin əsərlərinin erməni dilinə tərcüməsi məsələlərini araşdırmışdır. Əlbəttə, müəllifin bu tipli yazılarını erməni ədəbiyyatı nümayəndələrinin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqələrinin təhlili əksini tapan məqalələri ilə müqayisə etmək bir qədər çətindir. Əsas səbəb isə ondan ibarətdir ki, erməni sənətkarlarının Azərbaycan dilində yazmalarının, şifahi və yazılı ədəbi- bədii örnəklərindən yararlanmalarının, yazıya köçürmələrinin və ya tərcümə etmələrinin zəngin, qədim tarixi ənənəsi vardır. Halbuki eyni sözləri Azərbaycan şairləri və yazıçıları haqqında demək mümkün deyildir.

Ən qədim dövrdən başlayaraq, Azərbaycan və erməni xalqları tarixi qaçılmazlıq ucbatından bir məkanda qonşu kimi yaşamaq zorunda qalıbdırlar. Ciddi dil və dini etiqad fərqlərinin olmasına baxmayaraq, hər iki xalq bir-biri ilə sıx əlaqə saxlayıblar, eyni coğrafi məkanın mövcudluğu onların həyat, düşüncə tərzlərinin, adət-ənənələrinin, mərasimlərinin, ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətlərinin bu və ya digər dərəcədə oxşarlığını, yaxınlığını şərtləndiribdir. İslamın qəbulu ilə azərbaycanlıların vahid müsəlman ədəbi-mədəni məkanına daxil olması onların sonrakı inkişafına özünəməxsus şəkildə təsir göstərmişdir. Nəticədə, ərəb və fars dilli ədəbiyyatla, bu dillərin vasitəsi ilə qədim yunan fəlsəfəsi və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olan Azərbaycan bölgənin, daha dəqiqi, bütün Qafqazın aparıcı dövlətinə, Azərbaycan xalqı isə aparıcı xalqına çevrildi.

Azərbaycan dilinin mükəmməl fonetik və qrammatik quruluşu, zəngin lüğət tərkibi, melodikliyi, zərifliyi, ən mürəkkəb fəlsəfi fikri, ən emosional duyğunu ifadə etmək qüdrəti, Azərbaycan ədəbiyyatının isə dünyanın ən qədim ədəbiyyatlarından biri sayılan fars və ərəb ədəbiyyatı ilə təmasda inkişaf etməsi

qonşu gürcü, xüsusən də erməni xalqının milli ədəbiyyatımızdan səmərəli şəkildə qidalanmasına və təsirlənməsinə gətirib çıxartdı. Xristian mənşəli alimlərin, xüsusən də əksər erməni tədqiqatçıların bütün subeytkiv və məqsədli yozumlarına baxmayaraq, əks proses baş vermədi. Daha doğrusu, ermənilərin bizim ədəbiyyat və mədəniyyətimizdən yararlandırıqlarının az bir hissəsi qədər azərbaycanlılar erməni ədəbiyyatı və mədəniyyətindən istifadə etməyiblər. Bütün hallarda M.Seyidovun tədqiqatlarında da sübut olunduğu kimi, bu faktlar Azərbaycan ədəbiyyatının xalqımızın və ədəbiyyatımızın bir tərəfdən qədimliyinin, digər tərəfdən də yüksək inkişaf səviyyəsinin göstəricisidir. Qədim və müasir erməni dilinə dərinlən bələd olan alimin Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri mövzusunda tədqiqatlarının ciddi ictimai-siyasi, elmi-nəzəri, tarixi əhəmiyyəti vardır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bir sıra sənətkarlarımızın naməlum əsərlərini ilk dəfə ermənidilli əlyazmalardan oxucularımıza çatdıran, xalqımızla, ədəbiyyat və mədəniyyətimizlə bağlı erməni mənbələrindəki qiymətli mülahizələri, faktları, sitatları elmi ictimaiyyətin diqqətinə verən məhz M.Seyidov olmuşdur. Yeni erməni dilinin məhz türk-Azərbaycan dili əsasında formalaşdığını ictimailəşdirən, erməni dilindəki çoxsaylı milli sözlərin varlığını da xalqımıza çatdıran tədqiqatçı təbliğati ruhlu yazılarını çıxmaq şərti ilə hər bir əsərində: resenziyasında, məqaləsində, monoqrafiyasında Azərbaycan xalqının və ədəbiyyatının maraq və mənafeyinin qorunmasını ön plana çəkibdir. Əslində onun ədəbi əlaqələr sahəsindəki araşdırmalarını, ilk növbədə, milli şifahi və yazılı ədəbiyyatımız haqqında qiymətli tədqiqatlar kimi dəyərləndirmək mümkündür.

Erməni dilini bilmək M.Seyidovu alim kimi fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri idi. Hər bir araşdırmasını etnik-milli maraqlarla əlaqələndirdiyi üçün özünü və elmi axatışlarını xoşlamayan rəqiblərinin, düşmənlərinin sayı get-gedə artırdı. Bütün bunlara baxmayaraq, heç nəyə fikir vermədən, ardıcıl, məqsədyönlü şəkildə və inadkarcasına məqsədinə doğ-

ru gedən alim bütün yaradıcılığı boyu əsas tədqiqat mövzusu olan Azərbaycan-türk söz sənətinin tarixi və inkişaf meyillərinin araşdırılmasına sadıq qaldı.

Mifologiyaya, folklorə keçənə qədər M.Seyidov peşəkar ədəbiyyat tarixçisi, xüsusən də orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçisi olmuşdur. Bunu onun Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri mövzusunda yazdığı tədqiqatların təhlili də açıq-aşkar şəkildə göstərdi. Digər tərəfdən onun bilavasitə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin müxtəlif nəzəri problemlərinə, ayrı-ayrı sənətkarların həyat və yaradıcılığının təhlilinə həsr olunmuş ciddi elmi araşdırmaları da mövcuddur. Ədəbiyyat tarixçisi kimi onun araşdırmalarının növləri və janrları da müxtəlifdir. O, yeri gələndə mütəxəssisi olduğu sahə ilə əlaqədar oxuculara çatdırılmış fundamental tədqiqatlar haqqında resenziya da yazmış, yeri gələndə monoqrafiya da ortaya qoymuş, yeri gələndə çoxcildlik ədəbiyyat tarixi üçün очерklər də qələmə almış, yeri gələndə isə irihəcmli araşdırmasından bir parçanı müstəqil məqalə kimi dövrü mətbuatda çap etdirmişdir. Məsələn, M. Seyidov 1958-ci ildə görkəmli sənətkar M.V.Vidadi haqqında, onun bədii irsinin əsas motivləri barəsində yazdığı məqalə mətbuatda oxuculara çatdırılmışdır. "Vidadi yaradıcılığında əsas motivlər" adlanan həmin məqalənin [75] başlıca tezləri onun sonralar sənətkarın həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş elmi очерkinə daxil edilmişdir [79]. M.Seyidov resenziya yazmağa xüsusi meyil göstərən alimlərdən olmamışdır. Bununla belə, onun həm ədəbi əlaqələr, həm də sırf Azərbaycan ədəbiyyatı üzrə işıq üzü görmüş müxtəlif tədqiqat əsərlərinin spesifik cəhətlərinin açıqlanmasına həsr olunmuş resenziyaları da vardır. Alimin ümumi elmi axtarışlarında qeyri-adi əhəmiyyət kəsb etməsə də, bu resenziyalar alimin orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına marağının göstəricisi olması etibarilə diqqəti cəlb edir.

II FƏSİL

MILLI FILOLOJİ FIKRİN NAILIYYƏTLƏRİNDƏ PROFESSOR MİRƏLİ SEYİDOVUN ROLU ("Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" üçün yazılmış oçerklər)

Yaradıcılığının birinci mərhələsində orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına ardıcıl və sistematik maraq göstərən M.Seyidovun XX əsrin 60-cı illərində XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəllərində yaşamış Əlican Qövsi Təbrizinin həyat və yaradıcılığını araşdırma mövzusu seçərək ortaya sanbalı bir elmi əsər qoyması adi bir təsadüf sayıla bilməz. Məlum olduğu kimi, 1960-cı ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu üçcildlik ədəbiyyat tarixini çapa hazırladı. Böyük bir kollektivin çoxillik gərgin əməyinin məhsulu olan ədəbiyyat tarixinin I cildi (Ən qədim dövrdən XVIII əsrin sonuna qədər) 1960-cı ildə ictimaiyyətin müzakirəsinə verildi [13]. Çoxcildlik ədəbiyyat tarixinin birinci cildində Mirəli Seyidov dörd oçerkin müəllifi kimi iştirak etmişdir: "Şifahi xalq ədəbiyyatı təsirilə yaranan şeir" [76], "Məsihi" [77], "Qövsi Təbrizi" [78], "Vidadi" [79]. Görkəmli alimin keçən əsrin 60-cı illərində milli filoloji fikrin nailiyyətlərinin göstəricisi kimi qiymətləndirilməyə layiq çoxcildlikdə müəlliflərdən biri kimi iştirak etməsi onun orta əsrlər ədəbiyyatının nüfuzlu araşdırıcılarından biri olduğunun təsdiqlənməsi demək idi.

Hər bir tədqiqat əsərinin araşdırılan mövzudan, problemdən asılı olaraq səciyyəvi strukturu olur. Haqqında söhbət gedən çoxcildliyin ədəbiyyat tarixinin spesifikasına uyğun strukturu vardır və onu da qeyd edək ki, həm tədqiqat miqyasında, həm də ayrı-ayrılıqda hər bir fəsil sərhəddində

zəruri struktur müəyyənləşdirilibdir. Həm müəyyənləşdirilmiş struktur, həm də dövrün spesifik cəhətləri: XVII-XVIII əsrlərdə dastan yaradıcılığının geniş vüsət alması, xalq şeiri üslubunun yazılı ədəbi ənənəyə ciddi təsir göstərməsi, ilk növbədə, ədəbi həyatın ümumi mənzərəsini və qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməyə imkan verən problemlərin önə çəkilməsini tələb edir. Haqqında söhbət gedən dövrdə, təbii ki, öncə poeziyanın inkişafına təsir göstərən başlıca fakt kimi xalq şeiri ənənəsinin yazılı ədəbiyyata təsiri məsələsinə diqqət yetirilməlidir. M.Seyidovun çoxcildlik ədəbiyyat tarixindəki oçerklərinə də məhz bu baxımdan yanaşılmalıdır.

Müəllif bu mövzuya xüsusi yarımbaşlığın ayrılmasını obyektiv qanunauyğunluqla əlaqələndirmişdir: “Şifahi xalq yaradıcılığı, eləcə də aşiq poeziyası yazılı ədəbiyyatla yanaşı irəliləyir, bir tərəfdən özü klassik şeirdən təsirlənir, digər tərəfdən isə şairlərə təsir edirdi. Şifahi ədəbiyyat və aşiq poeziyasının təsiri ilə qabaqcıl şeir real həyatı daha dərinləndirərək təsvir etmək səviyyəsinə ucalırdı. Bu təsir nəticəsində şifahi ədəbiyyata çox yaxın olan şeir yaranır” [76, 485]. Tədqiqatçı məsələnin bu tərəfinin üzərində təfəssilatlı şəkildə dayanmadan Aşiq Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşığın, Xəstə Qasımın yaradıcılığının təhlilinə keçmişdir.

Adətən, ədəbiyyat tarixi yazılarkən, mümkün dərəcədə müstəqil araşdırmalara, polemik mətləblərə, mübahisəli, tam dəqiqləşdirilməmiş məsələlərə yer verilmir. M.Seyidovun qələmə aldığı oçerk də bu baxımdan istisna təşkil etmir. Oçerkdə müəllif Aşiq Abbas Tufarqanlı “şifahi xalq ədəbiyyatının qüvvətli təsiri ilə yazıb yaradan sənətkarlardan biri” [76, 485] kimi qiymətləndirmişdir. Onun şərhində Abbas Tufarqanlı, eyni zamanda “aşiq şeirinin nümayəndəsi kimi” [76, 485] təqdim olunmuşdur. Əslində məsələ bir qədər qaranlıq qalır: oçerkdən bəlli olmur ki, Abbas Tufarqanlı şifahi xalq ədəbiyyatının təsiri ilə yazan sənətkardır, yoxsa aşiq şeirinin nümayəndəsidir?!

Çoxcildliyə daxil edilmiş oçerklərin hamısı üçün səciyyəvi bir cəhəti vurğulamağa ehtiyac vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, aşağıda vurğulanacaq cəhət yalnız onun oçerkləri, eləcə də tədqiqata daxil edilmiş digər oçerklər üçün deyil, dövrün əksər tədqiqatları üçün səciyyəvi cəhətdir. Alimin yaradıcılığının birinci dövrünə təsadüf edilən axtarışlarında söz sənətinin, sənətkarın, müxtəlif ədəbi problemin sosioloji aspektdən, rejimin ideoloji tələbləri mövqeyindən təhlili bəhs edilən oçerklərdə də özünü qabarıq şəkildə göstərir.

Aşıq Abbas Tufarqanlının şeirlərində və “Abbas və Gülgəz” dastanında ictimai motiv kifayət qədər güclüdür. Amma bütün bunların hamısını alimin şərhlərində olduğu kimi, yalnız quruluşla, cəmiyyətin sosial təbəqələşməsi problemi ilə və s. bağlamaq aşığın yaradıcılığının ruhu və mahiyyəti haqqında bütün dolğunluğu ilə təsəvvür yaratmır. Buna görə də istər-istəməz məhəbbət dastanının qəhrəmanı tədqiqatda “xalq mənafeyini müdafiə edən vətənpərvər sənətkar” [76, 486] kimi dəyərləndirilmişdir. “Abbas və Gülgəz” dastanının eyni adlı qəhrəmanı hər halda qəhrəmanlıq dastanlarının əsas obrazlarından fərqlənməlidir və fərqlənir.

Əlbəttə, ictimai quruluşun özündən doğan problemlərlə yanaşı, insan xislətinin səciyyəvi cəhətləri kimi bütün dövrlərdə və quruluşlarda özünü göstərən problemlər də mövcuddur. Xalq şerinin əsas nümayəndələri, o cümlədən Aşıq Abbas Tufarqanlı dövrünü də tənqid etmiş, eyni zamanda acgözlük, var-dövlət hərisliyi, insan dərdinə biganəlik və s. kimi zamandan, məkandan, dövrün quruluşundan asılı olmayaraq, təzahür edən insani qüsurları da obyektiv şəkildə mənalandırmışdır. Abbas Tufarqanlının “Bəyənməz” rədifli şeirindən danışarkən tədqiqatçı belə bir tezis irəli sürür ki, o, “feodal cəmiyyətindəki sinfi ziddiyyəti başa düşə bilməsə də, hakim zümrələrlə yoxsul xalq kütlələri arasındakı kəskin təzadı görürdü. Varlı və yoxsul məsələsi şairi düşündürən əsas məsələlərdəndir. Onun “Bəyənməz” rədifli şeiri bu cəhətdən

mənalıdır" [76, 488]. Halbuki şeiri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, şairi, ilk növbədə, insan xislətindəki fərdi xarakterli naqisliklər maraqlandırmış və sələflərinin dediklərinə, özünün təkrar etdiyinə, xələflərinin deyəcəklərinə baxmayaraq, onu bəndənin özünü kamilləşdirməməsi, nəfsinə qalib gələ bilməməsi narahat etmişdir.

Oçerkdə maraq doğuran, amma təəssüf ki, sona qədər araşdırılmayan məqamlardan biri aşığın poeziyasında sufi motivlərin mövcudluğu faktının təsdiq edilməsidir. Müəllif aşığın poeziyasındakı "xərabəti" sözünün sufilərin məclisi mənasında işləndiyinə diqqət yetirsə də, bunu sənətkarımızın daha çox "dünyəvi həyat"ın rəmzi kimi istifadə etdiyini bildirmişdir. Siyasi-ideoloji tələblərin nəzərə alınması həm konkret olaraq Aşıq Abbas Tufarqanlının, həm də dövrün digər sənətkarların yaradıcılıq axtarışlarının mahiyyətini obyektivcəsinə araşdırılmasını mümkünsüzləşdirir. Bir daha təkrar etməyi lazım bilir ki, bu deyilənlər yalnız M. Seyidovun yaradıcılığının birinci mərhələsinin deyil, bütövlükdə dövrün əksər alimlərinin axtarışlarında özünü göstərən çatışmazlıqdır.

Eyni sözləri Sarı Aşıq haqqındakı oçerklə bağlı da demək mümkündür. Alimin Sarı Aşıq poeziyasını iki hissəyə - "məhəbbət hissi tərənnüm" olunan və dövrün "ictimai-siyasi məsələlərinə toxunulan" [76, 492] kimi hissələrə bölməsi ilə razılaşmaq lazımdır. Amma aşığın məhəbbət lirikasının mahiyyətini konkret bir gözələ - aşığın Yaxşı adlı sevgilisində ülvə hissələrinin tərənnümü kimi mənalandırmaq düzgün deyildir. Yaxşının varlığını, reallığını qəbul etməklə yanaşı, onu da demək lazımdır ki, aşığın poeziyasında sufi ideyalı poetik ənənələrin təsiri və rolu əvəzsizdir. "Aşıq insan qəlbinə toxunmağı, onu yıxmağı Kəbəni yıxmaqdan böyük günah sayır. İnsanın, xüsusilə sevən bir adamın könlünü sındırmaq məhəbbət hissini məhv etmək deməkdir:

*Mən aşiqəm yüz qandı,
Əlli qandı, yüz qandı,
Kəbə yıxmaq bir evdi
Könül yıxmaq yüz qandı”*

[76, 493-464].

Sarı Aşığın bu tipli digər əsərlərindən nümunə gətirmədən onu demək olar ki, onun poetik konsepsiyasında Yaxşı müəyyən mənada “Leyli və Məcnun” poemasındakı Leylidir, yəni real gözəllikdən daha çox ilahi gözəllik rəmzidir. İlahi eşqi Kəbə, Mədinə və Məkkə kimi müqəddəs məkanlarla müqayisə etmək isə ateizm deyil, Tanrıya eşqin ona ibadət məkanlarından yüksəkdə dayandığına işarədir. XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəllərində yaşamış məşhur türk sufi şairi Yunus Əmrə də şeirində oxşar anlayışlardan istifadə edərək yazırdı:

*Çalış qazan, ye, yedir,
Bir könül ələ gətir.
Yüz Kəbədən yeyrəkdir
Bir könül ziyarəti*

[128, 23].

Təfsilatına varmadan xarakterik bir-iki nümunənin təmsalında da dövrün şifahi xalq ədəbiyyatının təsiri ilə yaranan poeziyada sufi motivlərinin və ideyalarının əsas yer tutduğunu görmək çətin deyildir. Bütün bunlar isə Azərbaycan ədəbiyyatında sufi ənənələrinin uzunömürlülüynü bir daha təsdiq edir. Tədqiqatçı bəzi mülahizələrində həddindən artıq ifrata varmışdır. Xəstə Qasımın məşhur “Yaxşıdır” rədifli şeirindəki “Qüvvətli olsan da, yoxsulu döymə” misrasının “şair yoxsulun acınacaqlı vəziyyətini ürək ağrısı ilə təsvir edir” [76, 498] kimi yozulması məhz bu ifratın xarakterik nümunəsidir. Bununla belə, oçerkin Xəstə Qasımla bağlı hissəsində müəllif onun poeziyasında xalq müdrikliyi mənasında nəsihətçiliyin olması, iki tip insan obrazının yaradılması kimi dəqiq mülahizələr söyləmişdir. Ədəbiyyat tarixinə aid

oçerklər xüsusi araşdırılma aparılmaqla deyil, mövcud tədqiqatlar əsasında yazılır. Bunu M.Seyidov çoxcildlik üçün yazdığı oçerklərdə nəzərə almış, hətta etiraf da etmişdir. Məsələn, Məsihidən danışarkən müəllif şairin “Vərqa və Gülşə” poeması haqqında dolğun təsəvvür yaratmaq üçün poemanın hələ çap olunmadığını vurğulamış və əsərin qısaca məzmununu vermişdir. Oçerkdə yalnız Məsihi haqqında dolğun təsəvvür yaradılmamışdır, eyni zamanda, şairin poeması məzmun baxımından yığcam, xarakterik cəhətlər qabardılmaqla təhlil olunmuşdur. Poemanın N.Gəncəvinin və M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması ilə müqayisədə təhlili obrazların özünəməxsus cəhətlərini dəqiq səciyyələndirməyə imkan yaratmışdır. Bununla belə bəzi qeyri-dəqiq mülahizələrə, mətnlə uyğun gəlməyən subyektiv, məqsədli yozumlara yer vermişdir: “Əntər də, Möhsün də şahdır. Məsihi orta əsr şahlarının xarakterini özündə təcəssüm etdirən Əntəri hiyləgər, hərbcı, öz xoşbəxtliyini başqasının bədbəxtliyində görən şah kimi təsvir edir” [77, 503]. Möhsün də şahdır və deməli, o da “orta əsr şahlarının xarakterini özündə təcəssüm etdirməlidir”. Müəllif obrazların təhlilini verərkən, Gülşanı “bir sıra orijinal xüsusiyyətlərinə görə” yazılı ədəbiyyatımızda diqqəti cəlb edən surət kimi qiymətləndirmişdir. Sonrakı mülahizələrdən məlum olur ki, bu orijinal xüsusiyyətlər obrazın cəsarətli, vəfalı, qoçaq olması, məhəbbətin keşiyində durmasıdır. Bütün bunlara baxmayaraq, oçerk dövrü üçün Məsihi haqqında səviyyəli elmi söz kimi qiymətləndirilməyə layiqdir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, M.Seyidov Qövsü Təbrizi haqqında həm çoxcildlik ədəbiyyat tarixi üçün oçerk qələmə alıb, həm də ayrıca elmi monoqrafiya ərsəyə gətirib. Xronoloji ardıcılıq baxımından öncə alimin oçerki, daha sonra isə monoqrafiyası nəşr olunubdur. Bəri başdan onu qeyd etməyi lazım bilirik ki, “Qövsü Təbrizi” oçerki müəllifin müstəqil araşdırması əsasında yazılıbdır. Bunu bir çox mülahizələrin

həm oçerkdə, həm də monoqrafiyada təkrarlanması da təsdiqləyir. Onların arasındakı əsas fərq çoxcildliyin tələbinə uyğun həcm prinsipinin nəzərə alınmasında özünü göstərir. Başqa sözlə desək, oçerk əslində monoqrafiyanın qısaldılmış, yaxud da monoqrafiya oçerkin genişləndirilmiş variantıdır.

Qövsi Təbrizinin irsi iki baxımdan - həm “müəyyən bir dövrün fəlsəfi, siyasi və bədii baxışlarını öyrənməyə kömək edən”, həm də “sənətkarlığı və görüşlərindəki insanpərvərlik ideyaları” [78, 506] ilə qonşu xalqlar arasında da nüfuz qazanmış mənbə kimi dəyərləndirilmişdir. Tədqiqatçı şairin həyatı, mövcud divanları, həyat və yaradıcılığının tədqiq tarixi, hətta təxəllüsü haqqında yığcam, amma dolğun təsəvvür yaratmış, əsas diqqəti onun poeziyasının ideya-məzmun və sənətkarlıq özünəməxsusluqlarının təhlilinə yönəlmişdir.

Qövsi Təbrizi dövrün haqsızlıqlarına, ədalətsizliklərinə, sosial konfliktlərinə də biganə qalmamışdır. Şairin dərin inamına görə, bədii söz yalnız hiss və duyğular ifadəçisi olmalıdır, həm də işıqlı dünyaya xoşbəxt olmaq üçün gəlmiş insanın qarşısına çıxan və ya çıxardılan müxtəlif problemlərin aradan qaldırılması işində haqq səsinə ucaltmaqla iştirak etməlidir. Alim birmənalı şəkildə şairin cəmiyyətdəki ədalətsizlikləri bir çox müasirlərindən fərqli şəkildə “cürətlə açıb göstər”diyini [78, 510] vurğulamışdır. O, fikrini əsaslandırmaq üçün şairin səciyyəvi şeirlərini təhlil etməklə kifayətlənməmişdir, eyni zamanda məhz bu cəhətinə görə şairin poetik irsinin digər xalqlar, xüsusən ermənilər arasında geniş yayıldığını Elyas Muşeqə istinadən açıqlamışdır: “Şairin ölümündən sonra onun şeirlərini ermənilər məclislərdə musiqi ilə oxuyarlarmış” [Bax: 78, 511].

Müəllif şairin məhəbbət lirikasını, onun yaradıcılığının səciyyəvi cəhəti olan həyat eşqini ətraflı təhlil etmişdir. Onun sevgi lirikasını Nizami, Fizuli kimi sənətkarların ənənələrinin davamı olaraq götürən araşdırıcı şairin də sevgini insan mənəviyyətinin məhək daşı saydığını bildirmişdir: “Şairin

fikrincə, eşq aləminin “üzvü” olmaq üçün hər şeydən əvvəl insan mənəviyyatca yüksəlməli, əhatə olunduğu mühitin hakim əxlaqi qanunlarından yüksəkdə durmalıdır. İnsan gözəlliyi onun yalnız zahiri ilə deyil, həm də zəngin daxili aləmi, nəcib hissləri ilə ölçülür. Qövsü “zərli paltar” geyib, heç bir hünər sahibi olmayanlara hörmət, ehtiram göstərməyi nöqsan hesab edir. Onun fikrincə, insana qabiliyyətinə görə deyil, var-dövlətinə, mövqeyinə görə qiymət verilməsi cinayətdir” [78, 513].

Deməli şairin poeziyasına istinad edən araşdırıcının fikrinə görə, sevgi müvəqqəti faktorlara, yəni zahiri gözəlliyə, var-dövlətə, vəzifəyə deyil, ilk növbədə, batini gözəlliyə, kamilliyə, nəcibliyə, yəni daha əbədi faktorlara əsaslanmalıdır.

Şərq poeziyasında eşq birmənalı şəkildə iki aspektdən öz ifadəsini tapmışdır: real eşq və sufi məzmunlu ilahi eşq. Hər iki tip eşqin təsvir və tərənnümünə Qövsü Təbrizi yaratıcılığında da sıx-sıx rast gəlinir. Amma sovet quruluşunda sufizm ya ateizmin bir forması kimi götürülərək təbliğ olunurdu, ya da onun əsl mahiyyəti və özünəməxsus konsepsiyası təbliğati məqsədlərlə arxa plana keçirilirdi və ya təhrif olunurdu. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqatçısı kimi Mirəli Seyidov həmişə nail olmasa da, mümkün dərəcədə bu ifratlardan qaçmağa çalışmışdır. Oçerkdə müəllif Qövsü Təbrizi sufizminə çox az yer ayırmışdır: “Qövsinin dünya- görüşünün formalaşmasında islam dininin ehkamlarına qarşı çıxan panteizmin (vəhdəti-vücudun) müəyyən dərəcədə təsiri olmuşdur. Qövsü, panteistlərə görə, cüzlərdən ibarət olan varlığın son nəticədə vəhdətə qovuşması ideyasının tərəfdarlarından idi” [78, 511]. Əslində isə şairin poeziyası məhz bu tezin işığında təhlilini tapmalı idi.

Oçerkdən fərqli olaraq, monoqrafiyada problem beş fəsildə əhatə olunmuşdur. Müəllif çoxcildilik üçün qələmə aldığı oçerkdə sadalama ilə üstündən keçdiyi, açıqlamadığı mətləblərə burada daha geniş yer ayırmışdır. Monoqrafiyda

Qövsi Təbrizinin dövründən ətraflı söhbət açılmış, alimin əvvəldə danışdığımız tədqiqat və məqalələrində bu və ya digər dərəcədə əksini tapmış material, fakt və mühazilərdən istifadə olunmuşdur. Bu özünü erməni ziyalılarının əsərlərinə istinadlı şərhlərdə daha qabarıq göstərir. Müəllif şairin dövrünün səciyyəvi cəhəti kimi aşırı şeiri ruhunda yazıb-yaratmaq meylinin gücləndiyini göstərmək üçün dəfələrlə araşdırdığı Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri sahəsi üzrə araşdırmalarına istinad etmişdir: “Aşırı poeziyası ruhunda yazıb-yaratmaq meyli XVII-XVIII əsrlərdə o qədər qüvvətlənir ki, yüzlərlə erməni aşığı nəinki azərbaycanca, hətta ermənicə yaratdıqları əsərlərini də Azərbaycan aşırı şeiri formasında yazmışlar” [80, 10]. Eyni mülahizəni söyləyən digər alim həmkarlarından M.Seyidovun araşdırmasının fərqli cəhəti məhz bir də bildiyi dildəki materiallardan maksimum yararlanmaqda idi.

Dövrün səciyyəvi cəhətlərindən danışarkən alim H.A-raslinin “XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” əsərinə istinadla Baba Şirvaninin “Can ilə Cəsədin bəhsi” şeirinin təhlilini vermişdir [12, 227-228] Doğrudur, müəllif sufiyanə əsərin ənənəvi ölçülərinə uyğun ideya-məzmun tərəfini işıqlandırmağa cəhd göstərmişdir. Bütün hallarda əsər dövrün ümumi ədəbi mənzərəsi haqqında dolğun təsəvvür yaratmağa qadirdir. Bildiyimiz kimi, haqqında söhbət gedən dövrdə sufizmə meyil və maraq əvvəlki dövrlərlə müqayisədə miqyasını və gücünü tədricən itirməyə başlayır, həyat və insan barəsində real planda söz demək ənənəsi xarakterik cəhətə çevrilir. Can həmişə axirət sevdası, dünya işlərindən uzaqlaşmağa, zöhd və təqva ilə məşğul olmağa çağırır, insanları mübarizədən çəkəndirmək istəyir, Cəsədə imanın yaxşı olduğunu söyləyir və “Zənbur”, “Tövrat”, “İncil”, “Quran” oxumağın vacibliyini bildirir. Cavabında Cəsəd imanın yaxşı olduğu fikri ilə razılaşır, lakin bütövlükdə onu “XVII-XVIII əsr Azərbaycan həyatında ən zəruri məsələlərdən biri olan, xalqın

işinə yarayan qəhrəmanlıq, qoçaqlıq kimi gözəl keyfiyyətlər düşündürür" [80, 16].

Alim yazılı ədəbiyyatdakı bu meyli dövrün tələbi kimi dəyərləndirmiş "Koroğlu" eposunun eyni adlı qəhrəmanının da məhz bu dövrdə fəallaşmasının və ya fəallaşdırılmasının təsadüfi olmadığını bildirmişdir. O, haqlı olaraq yazır ki, şifahi xalq ədəbiyyatının dövrün tələbinə operativ reaksiyasını yazılı ədəbiyyatda da özünü çox gözlətmədi: "Yazılı ədəbiyyat bu şərəfli vəzifəni yerinə yetirməkdə heç də geridə qalmadı. O da Vərqa kimi qəhrəman-aşıq döyüşkən insan obrazını yaratdı. Vərqa əvvəlki aşıqlərdən-məcnunlardan, dəhnamələrdəki aşıqlərdən öz qoçaqlığı, mübarizliyi ilə fərqlənir. O, bizə nağıllardakı, dastanlardakı qəhrəman, qılinc oynadan aşıqləri xatırladır. Bu, XVII-XVIII əsr yazılı ədəbiyyatını bəzəyən yeni bir keyfiyyət kimi diqqətli cəlb edir" [80, 16-17].

Çoxcildlik ədəbiyyat tarixi üçün yazdığı oçerkdə Qövsi Təbrizinin həyat və yaradıcılığının tədqiq tarixindən danışarkən M.Seyidov mövzunun təfsilatlı təsvirini verməyə, S.Mümtaz, H.Araslı kimi alimlərin əsərləri barədə nisbətən ətraflı bəhs etməyə çalışmış, İ.Hikmətin də bu sahədəki xidmətini qeyd etmiş, onun ümumi şəkildə müəyyən yanlışlıqlara yol verdiyini nəzərə çarpdırmışdır.

Ənənəvi olaraq, monaqrifiyada da şairin ictimai görüşlərinin təhlilinə oçerklə müqayisədə daha geniş yer verilmişdir. Təfsilatlı təhlil şairin ictimai görüşləri haqqında daha da dolğun təsəvvür oyada bilmişdir. Təfsilatlı təsvir dedikdə biz, ilk növbədə, şairin şeirlərini onun yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan anlayışların əsasında təhlili nəzərdə tuturuq. Bunların sırasında "ağ", "qara", "fələk", "dilsizlik" və s. bu kimi anlayışları xüsusi qeyd etmək mümkündür. Müəllif bu tipli anlayışların üzərində bir də ona görə ətraflı dayanmışdır ki, bunlar Qövsi Təbrizinin poeziyasının ideya-məzmun xüsusiyyətlərinin gizli qatlarını açmaq imkanı yaratmağa qadirdirlər.

Qövsi Təbrizi şeirlərinin birində özünü "bir üzü bağlı,

gözü bağlı şikarəm” deyə səciyyələndirmiş və “bizəban” olduğundan şikayətlənmişdir. M.Seyidov şairin yaradıcılığında “bizəbanlıq” ideyasını bir tərəfdən yuxarıda sadalanan anlayışlarla, digər tərəfdən də həmin ideyanın Azərbaycan ədəbiyyatındakı təzahür ənənəsi ilə əlaqəli götürmüşdür. Üz tutulan mətləbin əhatəli götürülməsi həm Qövsi poeziyasının, həm də bu və ya digər dərəcədə Azərbaycan ədəbiyyatının ictimai motivlərinin davamlı təzahür ənənəsini işıqlandırmağa imkan vermişdir: “Azərbaycan ədəbiyyatının bir çox qabaqcıl sənətkarları, o cümlədən Nəsimi, Füzuli, Saib Təbrizi və başqaları yeri düşdükcə “bizəbanlıq”dan - dilsizlikdən şikayətlənmişlər. Qövsi, eləcə də yuxarıda adları çəkilən sənətkarlar “bizəbanlıq”dan şikayətlənərkən, əsasən, zamanənin özünəməxsus ədəbi nəzarətini də nəzərdə tuturdular. Buna görə də orta əsr şairləri, o cümlədən Qövsi ictimai fikirlərini bəzən örtülü, bəzən də eyhamla deyirdilər” [80, 35-36].

Tədqiqatçı “bizəbanlıq”dan şikayətin bir səbəbini də şairin doğma dilin taleyi ilə bağlı keçirdiyi narahatlıqla əlaqələndirirdi. Şairin “Doludur” rədifli qəzəlini təhlil edən M.Seyidov yuxarıda nəzərə çarpdığımız müləhizəsini genişləndirərək yazırdı: “Bu qəzəldə Qövsi bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olan iki böyük ictimai bəlanı vermişdir. Bunlardan biri zamanın zülmkarlığı, digəri isə “dilsizlik” məsələsidir. “Nə dilim var, nə də dil anlayanım” deməklə, şair bir tarixi həqiqətə - Azərbaycan dilinin ədəbi həyatda sıxışdırıldığına işarə etmişdir” [80, 37]. Araşdırıcının digər maraqlı tezisi şairin ictimai görüşlərini dəqiq səciyyələndirən belə fikri ilə bağlıdır: “Şair şeirlərinin birində özü ilə ney arasında oxşarlıq axtarması yersiz hesab edirdi:

*Dilim yoxdur benim, ey ney, sənə heç nisbətım yoxdur,
Veribdirlər bənə dərdi, alıbdırlar fəqan bəndən “*

[34, 316].

*"Ney kimi kirdarimiz, bəndindədir, bəndindədir göftarımız,
Qulluğa bel bağlamaqdır qövlisiz, ilqarımız.*

*...Gənci-badavər kimi, ey ney, bu viran dəhərdə,
Gərçi bimaqdaraq, əmmə həq bilir miqdarımız "*

[34, 174].

Tədqiqatçı araşdırmasının sonrakı mərhələsində Qövsi Təbrizinin sufi görüşlərindən danışmasaydı, onun da Füzuli, Saib Təbrizi kimi vəhdəti-vücudu öyrəndiyini, dünyagörüşünün formalaşmasına "Şərq panteizminin işıqlı cəhətlərinin təsiri olduğunu" [80, 48] yazmasaydı, onun bu şeir haqqında elmi təhlili ilə razılaşmaq olardı. Bütün tənqidi qeydləri ilə birlikdə alimlə razılaşsaq ki, Qövsi Təbrizi sufi olub və ya sufi ideyalara meyilli yaradıcı şəxsiyyət olubdur, onda onun şeirində işlənən ney anlayışını qüdrətli türk sufi şair C.Ruminin yaradıcılığındakı neylə müqayisədə götürüb nəzərdən keçirmək lazımdır [130, 43-44]. Nəzərə almaq lazımdır ki, ney anlayışına müraciət Qövsi poeziyasında təkrarlanır. Başqa bir qəzəlində şair "Ney tək bu bizəbanlara dil ver, harayı gör" mirasını işlətməmişdir. Bu isə artıq bir obrazın təkrar işlədilməsindən daha çox müəyyən və sabit məna tutumu qazanmış anlayışın rəmzi tutumundan istifadə deməkdir. Haqqında söhbət gedən monoqrafiya tədqiqatçının sufizm haqqında bu qədər geniş danışılan və bu dərəcədə obyektiv elmi məlumat verilən yeganə əsərlərindən biridir. Çox təəssüf ki, o, araşdırmalarında axıra qədər eyni elmi mövqedə qalmamış, sonrakı mərhələdə şairi "dini-fəlsəfi" görüş hesab etdiyi sufizmdən "xilas etməyə" çalışmışdır.

Bəzən özünü Şeyx Sənanla müqayisə edən Qövsinin guya Şərq panteizmindən üz döndərdiyi, dini-fəlsəfi cərəyan olan sufizmə meyil göstərməklə, məqsədinin "islam ehkamlarına qarşı" [80, 51] çıxmaq olması kimi hökmlərlə razılaşmaq mümkün deyildir. Eyni sözləri şairin şüəliklə əlaqəsi haqqındakı mülahizələrinə də şamil etmək olar. İlk növbədə, ona görə ki, araşdırmasının bu hissələrində alim ədəbiyyat

tarixçisi olmaqdan daha çox ideoloq kimi çıxış etmişdir.

Ümumiləşdirmələrə meyilli oçerkdən fərqli olaraq, monoqrafiyada təqdirəlayiq bir cəhət xüsusi vurğulanmalıdır. Müəllif Qövs Təbrizinin poetik irsində insana və onun məhəbbətinə vurğunluğu məsələsinin incələnməsində əsas və ikinci dərəcəli məsələləri fərqləndirməyi bacarmışdır. Bu baxımdan Qövs Təbrizinin poeziyasındakı lirik qəhrəmanın səciyyələndirilməsi xüsusi maraq doğurur. Müəllifin fikrinə görə, onun lirik qəhrəmanı müxtəlif şəraitdə də insani keyfiyyətlərini qoruyub saxlayan adi bir insandır. Onun mənəviyyəti nə qədər təmizdirsə, cəmiyyətlə, ünsiyyətdə olduğu insanlarla münasibəti bir o qədər müxtəlifdir. Müəllif bu məsələnin şərhində şairin “Məst bən, biəql bən, divanə bən, biçarə bən” misrasının üzərində haqlı olaraq daha geniş dayanmışdır. Məcnunu, Kefli İsgəndəri, Dəli Dərvişi xatırlayan araşdırıcı obrazların “qəribələşdirilməsini” sənətkarların həyat, cəmiyyət, dövr haqqında ən sərt həqiqətləri demək istəyi ilə əlaqələndirmişdir.

Qövsinin lirik qəhrəman da Leyli naminə “divanə” adını üzərinə götürməyə hazırdır. Onun fikrinə görə, yalnız aşiqi divanə saymaq mümkündür, çünki məhz onlar “dərd əhlidirlər”. Bu baxımdan belə bir tezisə haqq qazandırmaq lazım gəlir ki, “şairin lirik qəhrəmanı “dəli”, “divanə” kimi tanınan böyük ürəkli, incə zərif hissli Məcnunu müqəddəs insan kimi qəbul edir və bu nəcib aşıqın ruhunu “pak ruh” adlandırır [80, 64].

Bədii sözü varlığı ilə duyan alim kimi M.Seyidov çox gözəl bilirdi ki, hər hansı dərin mənalı, fəlsəfi tutumlu söz poetikləşdirildikdən sonra bədii dəyər qazana bilir. Təbii ki, qüdrətli şair hesab etdiyi Qövs Təbrizi irsinin poetik gücünün özünəməxsusluqlarını göstərmək üçün tədqiqatçı onun sənətkarlıq məziyyətlərini də təhlil etmişdir. O, ilk növbədə, Qövs Təbrizinin böyük Füzulidən təsirlənərək yazdığı proqram xarakterli “Söz” qəzəlinə diqqət yetirmişdir. Alimin fikrinə görə, Qövs Təbrizinin nəzərində poetik söz, ilk növbədə,

doğru söz olmalıdır, yəni istənilən dərəcədə poetikləşdirilmiş sözdə saxta notlar onun bədii təsir gücünü azaldacaqdır: “Qövsi hisslərə hakim kəsilən, zəkani düşünməyə məcbur edən sənət əsərinin asan yaranmadığını bilirdi. O, həm də bilirdi ki, gözəl şeir ürəyini qanı ilə (“xuni-cigər”lə) yazılır” [80, 72]. Tədqiqatçı göstərir ki, “dərd əhli” kimi tanınan Qövsi Təbrizi də əksər həmkarları kimi, müxtəlif qaynaqlardan, o cümlədən xalq yaradıcılığının zəngin sərvətindən qidalanmışdır. Xalqın şifahi yolla yaratdığı söz sənəti onun şair kimi formalaşmasına ciddi şəkildə təsir göstərmişdir: “Şair fikrini daha qüvvətli, daha obrazlı, lakonik demək üçün bəzən xalq ifadələrinə, xalq məsəllərinə, atalar sözlərinə, dastan və əfsanələrin qəhrəmanlarına, bəzən isə xalqın qədim zoomorfik surətlərinə, əsatiri şəxsiyyətlərinə müraciət edir. Onların real və eləcə də mifik səciyyəindən məqsədəuyğun bir şəkildə istifadə edir” [80, 75].

Mirəli Seyidov “Qövsi şeirinin bədii xüsusiyyətləri” adlı fəsilə problemləri, əslində, “Qövsi və xalq yaradıcılığı” aspektindən araşdırmışdır. Problem öz-özlüyündə nə qədər maraqlıdırsa, onun şairin irsi əsasında araşdırılması bir o qədər dəyərli və orijinaldır. Orijinal dedikdə, biz yeni problemlərin qoyularaq təhlil edildiyini deyil, ilk növbədə, ənənəvi mövzunun şairin konkret əsərlərinin timsalında təzahür edən xarakterik cəhəti kimi araşdırılmasını nəzərdə tuturuq. Alim Səməndər quşu, Humay quşu, Xızır və ya Xıdır Peyğəmbər kimi əfsanəvi obrazların Qövsi poeziyasında işlənmə məqamlarına diqqət yetirmişdir. Müəllif göstərir ki, bu obrazlardan hər biri şair üçün mətləbi, fikri poetik, lakonik ifadə etmək vasitəsi olmuşdur. Fərqli yanaşma, xüsusən də xalq yaradıcılığına, o cümlədən türk folkloruna dərinlik bələdlik sayəsində alim bəzi obrazların ya unudulan, ya da unudulmaqda olan başqa rəmzi tərəflərinin şeirlərdə təzahürünə diqqət yetirmişdir. Xızır Peyğəmbərin darda qalanlara kömək etmək missiyasını ilə yanaşı, onun eşq, məhəbbət məbudu olması missiyası da nəzərə alınmışdır: “Onun ilk, ən qə-

dim əsatiri siması Qövsini yaradıcılığında bəzən örtülü, bəzən isə açıq bir şəkildə özünü sezdilir. Qövsü Xızırı, adətən eşqlə əlaqədar xatırlayır. O, Xızıra bədbəxt, taleyi kəm, yarına çata bilməyənlərin hamısı, yardımçısı kimi baxmışdır” [80, 77].

M.Seyidovun tədqiqatı bir daha sübut edir ki, klassik ədəbiyyat yaradanlardan biri kimi Qövsü Təbrizi xalq yaradıcılığına müraciətlə özünün əsərlərinin fikir, hiss və duyğunu, ideya-mətləbi ifadənin potensial imkanlarını genişləndirmiş, bədii təsir gücünü qat-qat artırmışdır. Bunu şairin atalar sözü və zərbi-məsəllərdən yaradıcı şəkildə istifadəsi də təsdiqləyir. Tədqiqatçı atalar sözlərindən istifadənin hər iki növünü: olduğu kimi və müəyyən dəyişikliklərlə araşdırma-ya cəlb edilmişdir. Əvvəlcə araşdırıcının belə bir mülahizəsini nəzərə çatdırmışdıq ki, şair, ümumiyyətlə, bədii əsərin dilinə olduqca həssas yanaşmış, konkret halda doğma dilinin başqa dillər tərəfindən sıxışdırılması məsələsinə biganə qalmamışdır. Xalq dilinin incəliklərinə bələd olan “şair bəzən klassik ədəbiyyatımızda ya işlənilməyən, ya da çox az işlədilən sözlərdən, ifadələrdən çox-çox istifadə edir” [80, 80].

Mülahizəsini təsdiqləmək üçün tədqiqatçı şairin şeirlərində işlədilən frazeoloji birləşmələrdən, deyim və ifadələrdən kifayət qədər səciyyəvi nümunələr gətirməklə diqqəti belə bir cəhətə yönəltdirmişdir: “Birincisi, şair doğulub boya-başa çatdığı Təbrizdəki mövcud dialekti əsərlərinə gətirmişdir; ikincisi, “Qövsü bəzən ərəb, fars sözləri əvəzinə yeni söz yaratmağa cəhd etmişdir. Şairin bu təşəbbüsü həmişə yaxşı nəticə vermişdir. Qövsü ərəbcədən dilimizə girmiş “müqəddimə” sözü əvəzinə “sözbaşı” işlətməmişdir” [80, 81]. “Bu mənada Qövsini bir növ Şah İsmayıl Xətai ilə müqayisə etmək olar. Belə ki, ədəbi dilimizin (yazılı şeir qolunun) inkişafı tarixindəki mövqeyinə və roluna görə Xətai Nəsimi ilə Füzuli arasında körpüdürsə, Qövsü Füzulini Vaqiflə birləşdirir” [109, 97].

Bu tipli tezislər bir tərəfdən şairin “bizəbanlıq” məsələ-

sinə ardıcıl münasibətini göstərsə, digər tərəfdən də ədəbiyyat tariximizdə yaradıcı ziyalılarımız doğma dilin bütün sahələrində fəal işlədilməsi, qorunub saxlanılması sahəsindəki mübarizələrinin uzun ömürlülüyünü, ardıcılığını nümayiş etdirir.

M.Seyidov Qövsi Təbrizinin dilindəki sadəliyi və ahəngdarlığı həmin dövr üçün novatorluq hesab etmişdir: “Şairin dilindəki sadəlik, ahəngdarlıq XVII əsr ədəbi dilimizdə bir yenilik kimi qiymətləndirilməlidir. Onun dili öz kiçik və böyük müasirlərindən, məsələn, Saib Təbrizinin, Məsihinin dilindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Bu dil Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Sarı Aşığın qoşmalarının, bayatılarının, Vidadı, Vaqif qəzəllərinin dilinə yaxındır” [78, 515].

Tədqiqatçı Qövsi Təbrizi poeziyasının sənətkarlıq özünəməxsusluqlarını bədii-təkrarların, alliterasiyaların, omonimlərin, təzadların, mübaligələrin, təşbehlərin, bədii nida və suallların, peyzajların nümunəsində araşdırmış, bir şair kimi özünəməxsusluqları haqqında dolğun təsəvvür yarada bilmişdir.

Ədəbiyyat tarixçisi kimi M.Seyidovun əsas tədqiqatlarından biri də çoxcildlik ədəbiyyat tarixi üçün yazdığı “Vidadı” əsəridir [79]. Molla Pənah Vaqifin yaradıcı şəxsiyyət və dövlət xadimi kimi şöhrət və nüfuzunun bütün Azərbaycana yayıldığı bir dövrdə onun müasiri Vidadı həm sağlığında, həm də sonrakı əsrlərdə müəyyən mənada arxa plana keçirilmişdi. Tədqiqatlarda da onun həyat və yaradıcılığı kifayət qədər ardıcıl və sisteməlik araşdırılmayıb, bədii irsi də nisbətən az nəşr olunubdur. Haqqında danışılan elmi əsər bu baxımdan istisna təşkil edir.

Təkrarçılığa yol vermədən qeyd edək ki, müəllif yaradıcılığının birinci dövrü üçün sadələşdirdiyimiz səciyyəvi cəhətlərin böyük əksəriyyəti bu əsərdə də özünü qabarıq şəkildə göstərir. Müəllifin şairi birmənalı şəkildə sovet ideologiyasının tələblərinə uyğun müasirləşdirmək cəhdi bu əsərdən

də qırmızı xətt kimi keçir. Vidadinin bir müddət Tiflisdə II İraklinin sarayında və ya Gülüstan xanlığında yaşaması, yazıb-yaratması faktına tədqiqatçı sanki haqq qazandıрмаğa çalışmış, hətta bu zaman ideoloji tutumdan başqa heç bir elmi-nəzəri əsas olmayan tezis də irəli sürmüşdür: “Vidadi yaradıcılığı və dünyagörüşü etibarlı ilə Azərbaycan kəndlisinə yaxın olan şairlərdəndir. Şair əsərlərində kəndli kütləsinin həm qüvvətli tərəfini, onun həyat eşqini, insanpərvərliyini, hər cür zülm, haqsızlıq və zorakılığa qarşı nifrətini, həm də zəif tərəflərini, kəndlinin dindarlığını, qüssə və kədərini, ümitsizliyini əks etdirmişdir. Bu səbəbə görə Vidadi yaradıcılığı ziddiyyətlidir. Bu ziddiyyət isə zəhmətkeş kütlələrin həyat və şüurundakı ziddiyyətin ifadəsidir” [79, 542].

Müəllifin də haqlı qeyd etdiyi kimi, Vidadi poeziyasına kədər xasdır. Amma şair yaradıcılığa başlayandan kədər poeziyası yaratmayıbdır. Onun yaradıcılığının nikbin ruhda olan birinci mərhələsinin ikinci mərhələdən fərqləndirilməsi birbaşa sənətkar irsinin özünə istinadın bariz nümunəsidir. Belə halda şair haqqında mülahizə obyektiv mahiyyət qazanmış olar. Tədqiqatçı şairin “dərd əhliyəm, qəm hərfini qanaram” misrasını nümunə gətirərək, onun şeirlərindəki kədər motivini təhlil etmiş, bu motivi, əsasən, ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqələndirmişdir. Şairin “Müsibətnamə” əsərini, qələm dostu M.P.Vaqiflə deyişməsinə və bir sıra lirik şeirlərini nəzərə alaraq demək lazımdır ki, tədqiqatçının bu elmi şərhləri təsadüfi deyil və ədəbi-bədii materialların öz məzmununu şərtləndirmişdir. Əsas və ikinci dərəcəli məsələ və mətləblərin nəzərə alınması və “bu məzmunlu oçerklər”in nümunəsində görkəmli şairin həyat və yaradıcılığı barədə dövrün elmi nailiyyətləri səviyyəsində tədqiqat əsəri [21] ortaya qoyulmuşdu.

Mirəli Seyidov zamanəsinin ədəbiyyat tarixçisi olmuşdur. Azərbaycan yazılı ədəbiyyatı və Azərbaycan-erməni qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələri araşdırılan əsərlərin təh-

lilərindən də göründüyü kimi, tədricən onun yaradıcılığında mifologiyaya və folklora maraq artmağa başlayır. Bunu alimin ayrı-ayrı sənətkarların həyat və yaradıcılığı, o cümlədən xalqlar dostluğu, ədəbi əlaqələr adı altında araşdırdığı əsərlərində problemin şifahi xalq ədəbiyyatına xüsusi meyillə təhlil olunması da sübut edir. Bu cəhət onun araşdırmalarının elmi dəyərini daha da artırmışdır.

Alimin axtarışlarının digər səciyyəvi cəhəti ədəbiyyat tariximizi bir çox tədqiqatçılar üçün dilbilməzlik ucbatından əlçatmaz olan erməni mənbələri əsasında öyrənməsidir. Mirəli Seyidovun erməni dilini (həm qrabarı, həm də aşxabarı) bilmək üstünlüyündən istifadə edərək, ciddi elmi nailiyyətlərə çevrilən araşdırmalar ortaya qoyması onun milli ədəbiyyat tariximizin öyrənilməsinə, azərbaycanşünaslığa əvəzsiz töhfəsi sayılmalıdır. Orta əsrlərdə yaşamış bəzi sənətkarlarımızın erməni əlifbası ilə yazıya köçürülmüş naməlum əsərlərini taparaq çap etdirməsi, erməni dilində işlənən çoxsaylı Azərbaycan-türk sözlərini təhlil etməsi, Azərbaycan dilində yazan erməni aşıqlarının vasitəsilə onların bədii təfəkkürünün, həyat, düşüncə tərzinin formalaşmasında türk etnik elementlərinin iştirakının müəyyənləşdirməsi yalnız elmi uğur deyil, həm də ictimai-siyasi əhəmiyyətli nailiyyətdir. Onun araşdırmaları bir sıra tədqiqatçıların “azərbaycanlıların, türklərin Qafqaza gec gəldikləri və yerli əhali olmadıqları” tezislərinin absurdluğunu və qeyri-elmiliyini sübut etmək üçün əvəzsiz elmi mənbələrdir.

NƏTİCƏ

“Böyük azərbaycanşünas alim professor Mirəli Seyidovun ədəbi-nəzəri görüşləri” mövzusunda yazılmış bu araşdırma göstərdi ki, XX əsrdə zəngin inkişaf yolu keçmiş Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının yaradıcıları arasında professor Mirəli Seyidovun rolu və xidməti əvəzsizdir. Onun ədəbi əlaqələr, mifologiya, folklorşünaslıq, etimologiya, etnogeneza məsələləri ilə bağlı tədqiqatları bu gün də azərbaycanşünaslıq üçün həm ədəbi-nəzəri, həm də mədəni-siyasi baxımdan müasir və aktual məsələlərdir. Alim milli bədii təfəkkürün çox müxtəlif sahələri ilə məşğul olmuş və tədqiq etdiyi problemlərin hamısında ciddi uğur qazanmaqla filologiyada yeni elmi istiqamətlərin yaranmasına nail olmuşdur. Mövzu ətrafında tədqiqatları ümumiləşdirərək bu nəticəyə gəlmək olar ki:

1. M.Seyidovun yaradıcılığının iki mərhələsi bir-birindən fərqlənir. Alimin elmi fəaliyyətinin birinci mərhələsi 1940-cı illərdən başlanır və 1970-ci illərə qədər davam edir. 1950-ci illər ədəbi-nəzəri fikrində olduğu kimi, M.Seyidovun da yaradıcılığında sovet rejiminin siyasi kursunun, stalinizm dövrünün təsiri var: alimin bu dövrdə yazdığı tədqiqat əsərlərində xalqlar dostluğu, qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələr məsələsinə geniş yer verilir; alim orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatına, xalq yaradıcılığına və tədqiq etdiyi sənətkarların əsərlərinə sovet ədəbiyyatşünaslığının, nəzəri-ideoloji fikrin normativləri ilə yanaşır. Eyni zamanda, mənsub olduğu xalqa, millətə xidmət işini özünə tale yolu seçən M.Seyidov həmişə elmi həqiqəti ortaya qoymaqla tarixi təhrifləri aradan qaldırmağa, xalqın yaddaşını dəyişmək istəyən qüvvələrin söylərini zərərsizləşdirməyə, ədəbi-nəzəri düşüncəni siyasi buxovlardan azad etməyə çalışırdı. Yaradıcılığının birinci mərhələsində xalqlar dostluğu, qarşılıqlı ədəbi-mə-

dəni əlaqələr istiqamətində olan araşdırmalarında, əslində, alimin məqsədi bu yolla, yəni qarşılıqlı münasibətləri tədqiq etməklə, ədəbi müqayisələrlə oxşar mətləblərin türk etnik-mədəni sisteminin öyrənilməsində əhəmiyyətini vurğulamaq idi. Digər bir tərəfdən də, M.Seyidov bu kontekstdən çıxış edərək, Azərbaycan ədəbiyyatının bədii özəlliklərini aydınlaşdırmış, elmi-nəzəri düşüncəsini və tədqiqatçılıq fəaliyyətini Azərbaycan-türk söz sənətinin özünəməxsusluğunun elmi şəkildə sübutu işinə yönəltmişdir.

2. Alimin, xüsusilə, “Sayat Nova”, “Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri” monoqrafiyaları da bu baxımdan maraqlı və əhəmiyyətli göründü. Tədqiqat göstərdi ki, əsərlərini üç dildə yazan Sayat Nova yaradıcılığına müraciət etməsi alimə Azərbaycan türkcəsinin və poetik fikrinin Qafqazdakı hakim mövqeyini, ortağ ünsiyyət, həm də poetik özünüifadə vasitəsi olmasını, nüfuz dairəsini əyaniləşdirmək üçün lazım olmuşdur. Eyni zamanda, ermənilərin bütövlükdə Azərbaycan-türk söz sənətinin təsiri altında olması, məhz Azərbaycan dilində yazıb-yaratmağa üstünlük vermiş erməni aşığıları vasitəsilə M.Seyidov tərəfindən onların bədii təfəkkürünün, həyat və düşüncə tərzinin formalaşmasında türk etnik elementlərinin iştirakının müəyyənləşdirməsi yalnız elmi uğur deyil, həm də ictimai-siyasi əhəmiyyətli nailiyyətdir. Digər bir tərəfdən M.Seyidovun bu tipdə olan araşdırmaları milli ədəbiyyat tariximizin başqa dildə yazılmış elmi materiallar əsasında öyrənilməsinin əhəmiyyətinin vacibliyini göstərir. Bir sözlə, alimin bu sahədəki xidmətlərini milli mənlilik şüuru, milli ədəbiyyatın özünəməxsusluğunu və təsir dairəsini obyektiv qiymətləndirmək, alim-vətəndaş mövqeyi kimi dəyərləndirmək lazımdır.

3. Yaradıcılığının birinci mərhələsində M.Seyidov həm də XVII-XVIII əsrlər milli bədii düşüncəsinə məxsus ədəbi-ta-

rixi prosesi tədqiq etmişdir ki, bunlar da öz əksini alimin üçcildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"nin birinci cildində çap olunmuş "Şifahi xalq ədəbiyyatı təsiri ilə yaranan şeir", "Məsihi", "Qövsi Təbrizi", "Vidadi" kimi elmi icmal və oçerklərdə tapmışdır. Bunlar milli filoloji fikrimizin ciddi uğurları hesab edilə biləcək əsərlər idi. Alimin oçerklərinin təhlili onu İntibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçılardan biri kimi təsdiqlədi. Bu oçerklər sonrakı tədqiqatlar üçün bünövrə daşı olmuş və öz elmi- nəzəri dəyərini bu gün də saxlayır.

Bütün qeyd olunan müddəalar təsdiq edir ki, çoxşaxəli yaradıcılığı ilə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında özünəməxsus yer tutan böyük ədəbiyyatşünas alim, prof. M.Seyidovun folklor, mifologiya, etimologiya və etnogenez məsələləri ilə yanaşı ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı tədqiqatları da məhz azərbaycanşünaslığın ən vacib ədəbi-nəzəri problemlərinin həllinə yönəlmişdir. Elmi-nəzəri qənaətlər göstərir ki, M.Seyidov tarix, etnoqrafiya, toponomika, mifologiya, folklor, dilçilik kimi elm sahələrinə yaxından bələd olan və öz tədqiqatlarında bu elmlərin nailiyyətlərindən məharətlə bəhrələnən, özünəxas fərdi və orijinal baxışlar sistemi, təhlil və ümumiləşdirmə metodu, nəzəri-fəlsəfi məntiqi ilə seçilən filoloq alimdir. Onun yaradıcılığı Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət xəzinəsini zənginləşdirən qiymətli incilər sırasına daxil olub, öz nəzəri və praktik əhəmiyyəti baxımından bu gün də aktualdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbaslı İ. Kitablarda keçən ömür // "Dədə Qorqud" jur., № 2, 2003, s. 176-179

2. Abbasov H. Dostluq səhifələri // "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1967, 9 dekabr

3. Acalov A. Ön söz // Azərbaycan mifoloji mətnləri. Tərtib edəni, ön sözün və şərhlərin müəllifi Arif Acalov, B.: 1988, s. 7-34

4. Ağayev E. Azərbaycan mifologiya elminin inkişaf istiqamətləri (Mirəli Seyidovun yaradıcılığı əsasında). Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. B., 2008, 171 s.

5. Ağayev E. Azərbaycan mifologiya elmi və Mirəli Seyidov. B.: MBM, 2008, 200 s.

6. Ağayev Ə. Xalqlar dostluğunun gözəl hədiyyəsi // "Azərbaycan" jur., 1954, № 11, s. 118-133

7. Ağayev Ə. Ön söz // M.Seyidov. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. B.: Yazıcı, 1983, s. 5-7

8. Axundov Ə. Xalqlar dostluğu haqqında kitab // "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1955, 22 yanvar

9. Anar. Azərbaycançılıq haqqında düşüncələr. B.: Nurlan, 2003, 90 s.

10. Antonyan Q. Erməni və Azərbaycan xalqlarının ədəbi əlaqəsi. B.: Azərnəşr, 1955, 163 s.

11. Antonyan Q. Nizami və erməni ədəbiyyatı. B.: Azərnəşr, 1947, 212 s.

12. Arashlı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B.: Azərbaycan Universitetinin Nəşriyyatı, 1956, 327 s.

13. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə, 1-ci cild, B.: Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1960, 589 s.

14. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi: 2 cildə, 2-ci cild.

B.: Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1967, 499 s.

15. Babayev X.Azərbaycançılıq, elmi-dini maarifçilik, mənəvi özünüdərk nümunəsi. B.: Borçalı NPM, 2004, 144 s.

16. Cəbbarlı N. Əhməd Cəfəroğlunun ədəbiyyatşünaslıq irsi. B.: Elm, 2001, 67 s.

17. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. B.: Bakı Universiteti, 2001, 120 s.

18. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığın əsasları. B.: Pedaqogika, 2005, 256 s.

19. Cəfərov N. Ön söz // Mirəli Seyidov. Böri-qurt. B.: Adiloğlu, 2006, s 3-5.

20. Dadaşov A. Folklorumuzun ilk doktoru (Məhəmməd-hüseyn Təhmasib). B.: Nurlan, 2007, 210 s.

21. Dadaşzadə A. XVIII əsr Azərbaycan lirikası. B.:Elm , 1980, 227 s.

22. Əfəndiyev P. Ş. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. B.: Maarif, 1992, 480 s.

23. Əhmədov R. Məmməd Arif. B.: Yazıçı, 1986, 176 s.

24. Əliyeva X. Məmmədhüseyn Təhmasibin folklorşünaslıq fəaliyyəti. B.: Nurlan, 2009, 156 s.

25. Əliyeva X. Məmmədhüseyn Təhmasibin folklorşünaslıq fəaliyyəti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. B.,2011, 164 s.

26. Əliyev O. Xalqımızın soykökünü düşünərkən // "Kitablar aləmində" jur., B.: 1990, №1, s. 6-8

27. Əliyev O. Yaz bayramı // "Kitablar aləmində" jur., B.: 1990, № 4, s. 25-26

28. Əsgərli Z. Alim ömrü. B.: Elm, 2000, 112 s.

29. Əsgərli Z. "Qızıl döyüşçü" kimdir? // "Ulduz" jur., 1986, № 9, s. 52-54

30. Həbiboglu V. Qu quşunun son nəğməsi // M.Seyidov. Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. B.: Gənclik, 1994, 232 s.

31. İbrahimov M. Dostluq bəhrəsi // "Ədəbiyyat və in-

cəsənət" qəzeti, 1972, 29 aprel

32. İsmaylov Y. Mir Cəlalın yaradıcılığı. B.: Elm, 1975, 236 s.

33. Qarabağlı Ə. Dostluq-qardaşlıq müğənnisi // "Sovet kəndi" qəzeti, 1963, 29 oktyabr

34. Qövsü Təbrizi . Divanı. B.: Nurlan, 2005, 448 s.

35. Qurbanova N. Hənəfi Zeynallı: ədəbi tənqidi görüşləri. B.: Yazıçı, 1989, 148 s.

36. Qurbanov Ş. Ədəbi əlaqələrin tədqiqində yeni vəzifələr (İkinci məqalə) // Ş.Qurbanov. Əsərləri. Üç cildə, 3-cü cild, B.:Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1969, s. 304-327.

37. Nəbiyev B. Firidun bəy Köçərli. B.: Azərb.SSR EA, 1963, 164 s.

38. Məmmədov A. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında Azərbaycançılıq. B.: Elm, 2003, 190 s.

39. Məmmədov K. Xalqlar dostluğu haqqında yeni əsər // "Azərbaycan gəncləri" qəzeti, 1955, 22 may

40. Məmmədov K. Məhəbbət və dostluq nəğməkarı // "Azərbaycan" jur., 1955, № 2, s.138-146

41. Mirzəzadə Qurbət. Tənqidçi dünyası: Əkbər Ağayevin ədəbi-tənqidi görüşləri. B.: Azərnəşr, 2000, 157 s.

42. Rəsul Rza. Mirəli Seyidovun "Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri (ta qədimdən tutmuş XVIII əsrin sonuna qədər)" adlı doktorluq dissertasiyası haqqında rəy. Seçilmiş əsərləri. V cild, Bakı, 2002, s. 69-70

43. Rüstəmxanlı S. Sözü tarixi-xalqın tarixi // M. Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. B.: Yazıçı, 1989, s. 3-7.

44. Rzasoy S. Oğuz mifinin tədqiq tarixindən: prof. Mirəli Seyidovun etimoloji-linqvistik, tarixi-filoloji yanaşma təcrübəsi // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. B.: Səda, 2004, s. 150-161.

45. Rzasoy S. Folklorlaşan alim ömrü. B.: Nurlan, 2007, 198 s.

46. Salmanov Ş. Akademik Kamal Talıbzadə. B.: Ozan,

1998, 108 s.

47. Salmanov Ş. Tənqidçi və ədəbi proses. B.: Səda, 2001, 154 s.

48. Seyidov M. Böri-qurt. B.: Adiloğlu, 2006, 40 s.

49. Seyidov M. Böyük aşığa eşq olsun // "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1963, 2 noyabr

50. Seyidov M. Zaqafqaziya xalqlarının sevimli aşığı // "Elm və həyat" jur., 1963, № 9, s. 10-11.

51. Seyidov M. Xalqlar dostluğunun nəğməkarı // "Azərbaycan qadını" jur., 1963, №10, s. 51-54.

52. Seyidov M. Erməni aşiq poeziyasının nəhəngi // "Bakı" qəzeti, 1963, 29 oktyabr

53. Seyidov M. Ölməz sənətkar // "Azərbaycan gəncləri" qəzeti, 1963, 31 oktyabr

54. Seyidov M. Erməni xalqının böyük oğlu // "Azərbaycan" jur., 1963, № 10, s. 9-16.

55. Seyidov M. Xətainin naməlum şeiri və Sayat-Nova Xətai haqqında // "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1959, 16 iyul

56. Seyidov M. XIII əsrdə azərbaycanca yazılan bir şeir haqqında // Azərbaycan SSR EA "Məruzələri", XVII c., 1962, s. 525-529.

57. Seyidov M. Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri. B.: Elm, 1976, 178 s.

58. Seyidov M. "Uğur" sözü haqqında bəzi qeydlər // Azərb.SSR EA Xəbərləri (İctimai elmlər seriyası), 1962, № 4, s. 147-159

59. Seyidov M. Yeğişenin və Movses Qağanqaytuqlunun tarix əsərlərindəki etnik "Xaylandurq" istilahı haqqında // Azərb.SSR EA Xəbərləri (İctimai elmlər seriyası), 1965, № 6, s. 84-93.

60. Seyidov M. "Öləng" in izi ilə // "Azərbaycan" jur., 1965, № 5, s. 84-93.

61. Seyidov M. XIII əsr erməni tarixçisinin əsərində türk-

monqol sözləri // Azərb. SSR EA Xəbərləri (İctimai elmlər seriyası) 1962, № 1, s. 91-94.

62. Seyidov M. Böyük erməni yazıçısı // "Azərbaycan gəncləri" qəzeti, 1948, 22 sentyabr

63. Seyidov M. Erməni xalqının böyük oğlu // "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1955, 16 aprel

64. Seyidov M. Yeni realist erməni ədəbiyyatının banisi Xaçatur Abovyan // Azərb.SSR EA Xəbərləri, 1956, №7, s. 111-121.

65. Seyidov M. Böyük erməni yazıçısı // "Kommunist", 1953, 22 mart

66. Seyidov M. Erməni xalqının böyük oğlu // "Kommunist" qəzeti, 1954, 25 noyabr

67. Seyidov M. Erməni xalqının böyük şairi // "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1955, oktyabr

68. Seyidov M. Yeğişe Çarens // "Kommunist" qəzeti, 1957, 28 sentyabr

69. Seyidov M. Həqiqətin vurğunu // "Kommunist" qəzeti, 1975, 10 iyun

70. Seyidov M. Dostluğumuz əbədidir // "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1957, 6 iyul

71. Seyidov M. Erməni və Azərbaycan ədəbi əlaqələri tarixindən // "Sovet Ermənistanı" qəzeti, 1960, 12 iyun

72. Seyidov M. Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsi // "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1960, 10 sentyabr

73. Seyidov M. Ədəbi əlaqələrimizin tarixindən // "Bakı" qəzeti, 1970, 28 noyabr

74. Seyidov M. Ədəbi əlaqələrimizin tarixi qədimdir // "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1970, 28 noyabr

75. Seyidov M. Vidadi yaradıcılığında əsas motivlər // "Azərbaycan" jur., 1958, № 4, s. 160-168.

76. Seyidov M. Şifahi xalq ədəbiyyatı təsirilə yaranan şeir // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə, I cild. B.: Azər-

baycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s. 485-499.

77. Seyidov M. Məsihi //Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə, I cild. B.: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s. 500-505.

78. Seyidov M. Qövsü Təbrizi //Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə, I cild. B.: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s. 506-516.

79. Seyidov M. Vidadı //Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə, I cild. B.: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960, s. 540-551.

80. Seyidov M. Qövsü Təbrizi. B.: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1963, 99 səh.

81. Seyidov M. Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri (ən qədim dövrdən XVIII əsrə kimi): Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. B., 1969, 179 s.

82. Seyidov M. Varsaq...Ozan...Aşıq... // “Qobustan” toplusu, 1970, № 1, s. 38-41.

83. Seyidov M. “Varsaq” sözü haqqında // Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. B., 1954, VII c., s.175-185.

84. Seyidov M. “Qorqut” sözünün etimoloji təhlili və obrazının kökü haqqında // “Azərbaycan” jur., 1979, № 1, s. 179-207.

85. Seyidov M. Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu etnonimlərinin etimoloji araşdırılması // “Qobustan” toplusu, 1979, № 3, s. 59-66.

86. Seyidov M. Xızırı türkdilli xalqların inamı yaratmışdır // “Azərbaycan” jur., 1979, № 4, s. 51-60.

87. Seyidov M. Dədə Qorqud boylarındakı “günortac” və “ortac” sözlərinin etimoloji təhlili // “Azərbaycan” jur., 1980, № 3, s. 177-188.

88. Seyidov M. “Qazaq” (“Qazax”) sözünün araşdırılması // “Azərbaycan” jur., 1981, № 2, s. 150-163.

89. Seyidov M. Ekzoqamli nikah xalq yaradıcılığında // "Elm və həyat" jur., 1983, № 2, s. 31-33.

90. Seyidov M. "Qarabağ" və "Arsağ" sözünün etimoloji təhlili // Azərbaycan filologiyası məsələləri (Məqalələr məcmuəsi), B., 1983, s. 142-150.

91. Seyidov M. "Qaşqay" və "Ayrım" etnonimlərinin sözcümü // "Elm və həyat" jur., 1984, № 9, s. 13-15.

92. Seyidov M. Oğuzun ata-anasının kimliyi // "Elm və həyat" jur., 1985, № 8, s.15-16.

93. Seyidov M. Mifdə sonsuzluq və təklük baxışı haqqında // "Elm və həyat" jur., 1986, № 6, s. 25-27.

94. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. B.: Yazıçı, 1983, 326 s.

95. Seyidov M. "Qızıl döyüşçü"nin taleyi. B.: Gənclik, 1984, 105 s.

96. Seyidov M. "Qızıl döyüşçü"nin soy-etnik taleyi haqqında // "Ulduz" jur.,1981, № 8 s. 28-50.

97. Seyidov M. Xalçalarımızdakı əjdaha motivinin mifoloji kökləri // "Elm və həyat" jur., 1984, № 3, s.20-23.

98. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. B.: Yazıçı, 1989, 496 s.

99. Seyidov M. Yaz bayramı. B.: Gənclik, 1990, 96 s.

100. Seyidov M. Qam-Şaman və onun qayanaqlarına ümumi baxış. B.: Gənclik, 1994, 232 s.

101. Seyidov M. "Oğuz" sözünün və obrazının mənşəyi // "Oğuz versiyası Zaqafqaziyada" konfransının tezisləri. B.: Azərb.SSR EA Nəşriyatı, 1966, s. 6

102. Seyidov M. Dədə Qorqud boylarının mənşəyinə dair // "Azərbaycan" jur., 1968, № 6, s.201-208.

103. Seyidov M. Bəzi abidələrdə və xalq yaradıcılığı nümunələrində adqoyma adətinin qalıqları haqqında mülahizələr // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, V kitab, B.: Elm, 1977, s.47.

104. Seyidov M. Alı kişi və Koroğlu obrazlarının proto-

tipləri haqqında // "Azərbaycan" jur., 1978, № 3 s. 184-207.

105. Seyidov M. Alban-Aran tarixçisinin adı haqqında // "Elm və həyat" jur., 1983, №7, s. 16-20.

106. Seyidov M. Sayat Nova. B.: Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1954, 155 s.

107. Seyidov M. Nəsimi və erməni ədəbiyyatı // "İmadəddin Nəsimi" (Məqalələr məcmuəsi), B.: Elm, 1973, s.132-144.

108. Seyidov M. Göy, ağ, qara rənglərin əski inamla əlaqəsi // Azərb.SSR EA Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası), 1978, № 2, s. 20-37.

109. Seyidov Y., Əlizadə S. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında. B.: Gənclik, 1977, 110 s.

110. Şəmsizadə N. Əli Nazim. B.: Tural, NPM , 2003, 255 s.

111. Şəmsizadə N. Azərbaycançılıq ideologiyası. B.: Sabah, 1996, 103 s.

112. Şəmsizadə N. Azərbaycançılıq. B.: Nurlar, 2006, 192 s.

113. Şərif Ə. Xalqlar dostluğunun carçısı // "Ədəbi Ermənistan" almanaxı, 1954, 25 noyabr

114. Şükürov A. Mifologiya. 1-ci kitab, B.: Elm, 1995, 188 s.

115. Şükürov S. Üç xalqın nəğməkarı // "Azərbaycan gəncləri" qəzeti, 1963, 30 oktyabr

116. Tarverdiyeva K. Yorulmaz tədqiqatçı alim // "Ədəbi İrəvan-2006". Almanax, B.: Nurlan, 2007, s. 445-448.

117. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). B.: Elm, 1972, 400 s.

118. Təhmasib M. Böyük dostluq // "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1963, 19 noyabr

119. Təhmasib M.Xalqlar dostluğu haqqında dəyərli əsər // "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 1955, 18 iyun

120. Vahabzadə B. Tarixi dostluq, ənənəvi yaxınlıq // "Kommunist"qəzeti, 1970, 12 noyabr

121. Vəliyev İ. Mirəli Seyidov və "Azərbaycan mifik təfəkkürü" // "Xalq" qəzeti, 14 iyul, 1998

122. Vəliyev İ. Mirəli Seyidov və "Azərbaycan mifik təfək-

kürünün qaynaqları" // AMEA Nizami adına Azərbaycan ədəbiyyat muzeyinin tədqiqatları, Elmi toplusu, 1998, s. 17-40

123. Vəliyev İsmayıl. Görkəmli mifoloq alim // "Ədəbiyyat" qəzeti, 16 mart, 2003

124. Vəliyev Ş. Azərbaycanşünas alim. B.: Elm, 2004, 390 s.

125. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı.: Maarif, 1985, 416 s.

126. Yerevanlı Ə. Xalqlar dostluğunun tərənnümçüsü // "Sovet Ermənistanı" qəzeti, 1954, 25 noyabr

127. Yerevanlı Ə. Sayat Nova haqqında qiymətli əsər // "Sovet Ermənistanı" qəzeti, 1955, 26 fevral

128. Yunus İmrə, Aşıq Veysəl. İki zirvə. B.: Yazıçı, 1982, 141 s.

Türk dilində

129. Bayat F. Mitolojiye Giriş. Çorum.: Kara M, 2005, 150 s.

130. Rumi C. Mesneviyi şerif. İstanbul, Timaş, 2007, 800 s.

131. Seyidov M. Gök, Kara, Ak Renklerinin Eski İnanc-larla Alakası // Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul, 1988, Sayısı 2, s. 33-52.

Rus dilində

132. Сейидов М. Некоторые заметки о гунно-азербайджанских мифологических связей на основе этимологического анализа «куар» (гуар) // Вопросы Азербайджанского языкознания (сборник статей). Б.: Изд.Ак. Наук Азерб. ССР, 1967, с. 205-216.

133. Сейидов М. Заметки о гуннской мифологии (по источникам VII в) // Жур. «Советская тюркология», 1970, № 2, с.107-116.

134. Сейидов М. К вопросу о трактовке Йер-Суб в древнетюркских памятниках // Жур. «Советская тюркология», 1973, № 3, с.63-69.

135. Сейидов М. Азербайджано-армянские литера-

турные связи. Б.: Изд. Ак. Наук Азерб. ССР, 1969, 179 с.

136. Сейидов М. Опыт этимологического анализа Бундурк-Бунтюрк // Доклады АН Азербайджанской ССР, 1969, том XXV, с. 91-93.

137. Сейидов М. Об этимологии слова «узан» // Журн.«Советская тюркология», 1971, № 1, с. 38-48.

138. Сейидов М. Опыт этимологического анализа этнонимов и топонимов Аггоюнлу и Гарагоюнлу // S.M.Kirov ad. Azərbaycan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri (Dil və ədəbiyyat seriyası). B.: 1977, № 6, с. 14-23.

İnternetdə

139. Qafarlı Ramazan. Azərbaycanda mifologiyanın öyrənilməsi. <http://www.azmif.net/cgi-bin/datcgi/database.cgi?File=az&report=singlearticle&articleid=00069>

MÜNDƏRICAT

Seyidov Mirəli Mir Ələkbər oğlu	3
Giriş	5
I Fəsil. Professor Mirəli Seyidovun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair araşdırmaları ədəbi əlaqələr kon- tekstində	13
II Fəsil. Milli filoloji fikrin nailiyyətlərində pro- fessor Mirəli Seyidovun rolu	48
Nəticə.....	66
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	69

Dizayner: Fariz Məhərrəmov
Operator: Aygün Adıgözəlova

~~~~~

Çapa imzalanmışdır: 07.06.2013.
Formatı: 60x84 1/16. Həcmi: 6 ç.v.
Sifariş 11. Tiraj 500.

«Təknur» MMC-nin mətbəsinə
hazır elektron variantdan ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.

~~~~~

Mətbəə kitabın məzmununa, yazı üslubuna, orfoqrafiya
və qrammatikasına görə heç bir cavabdehlik daşımır.

~~~~~

Mətbəənin direktoru: Ələkbər Məmmədov

~~~~~

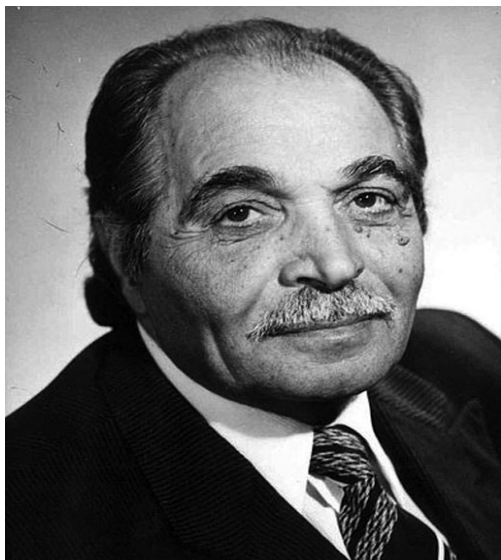
Ünvan: Bakı ş., Qanlı Gölün Qərb sahilı, 125
Telefon: 408-18-30.

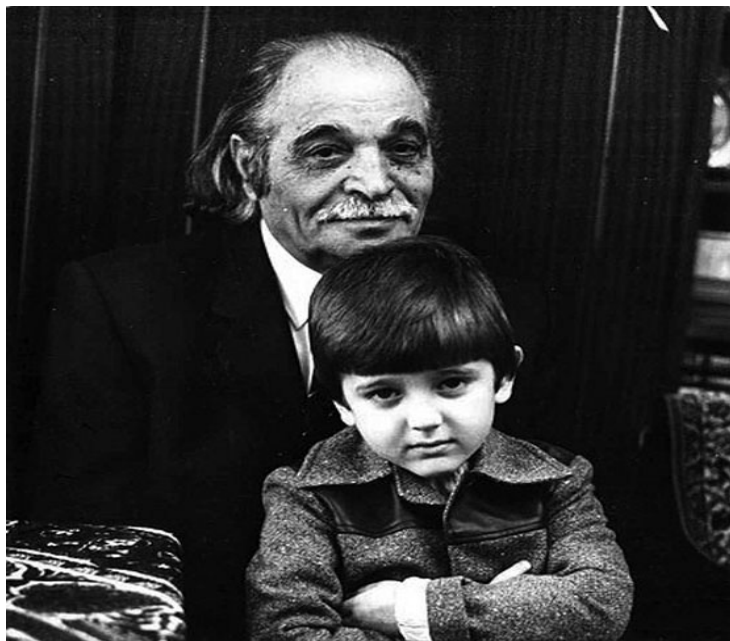
Akademik Ziya Bünyadovla, Bakı.

BDU-da Dövlət buraxılış komissiyasının sədri olarkən, soldan Abbas Zamanov, Mir Cəlal, sağdan Fərhad Zeynalov, Yusif Seyidov, Bakı, 1975.

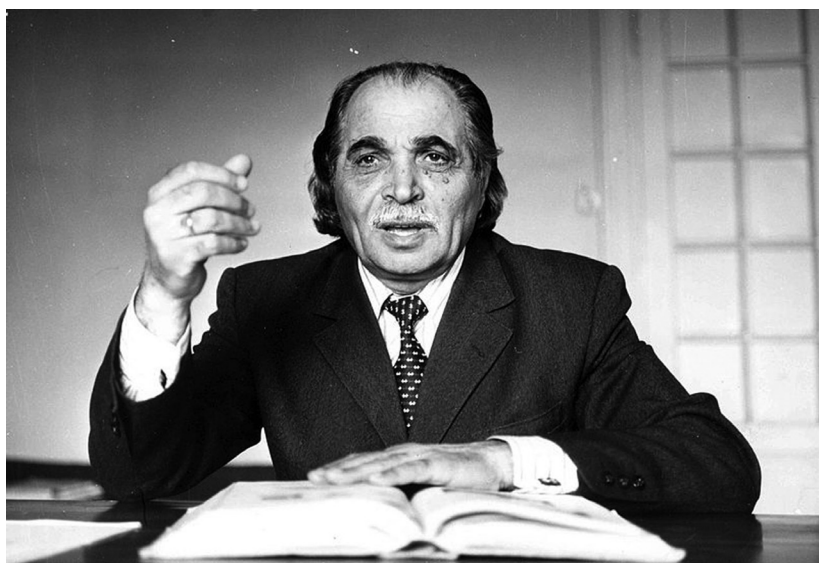
Mirali_Mir_Ələkbər_oğlu_Seyidov_01

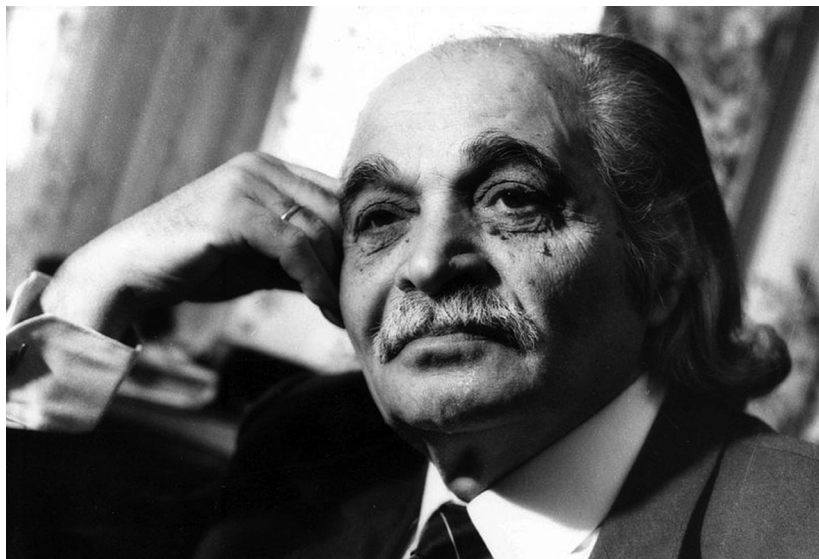
Nəvəsi Anar Elçin oğlu ilə, Bakı.

Mirali_Mir_Ələkbər_oğlu_Seyidov_08

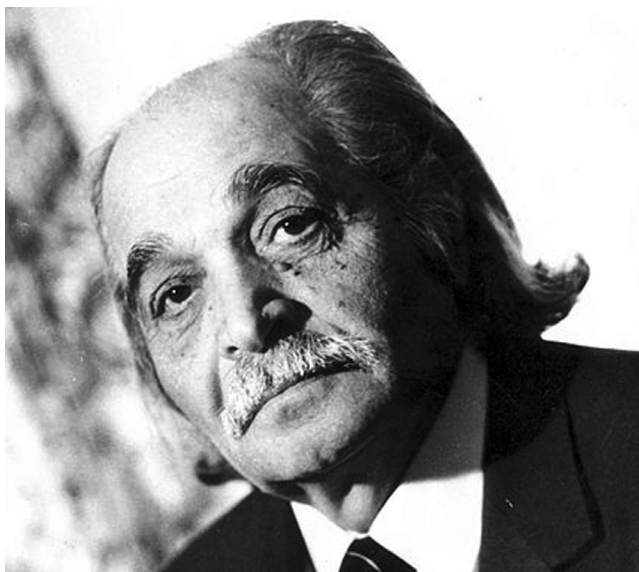
Mirali_Mir_Ələkbər_oğlu_Seyidov_09

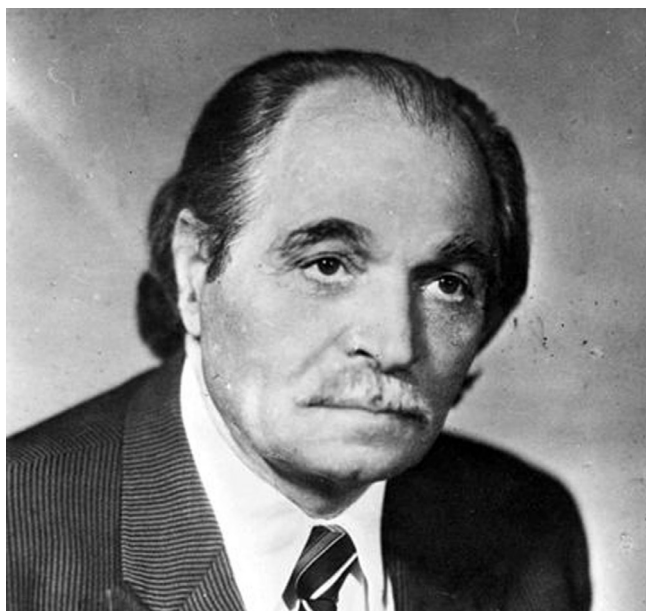
Mirəli_Mir_Ələkbər_oğlu_Seyidov_10

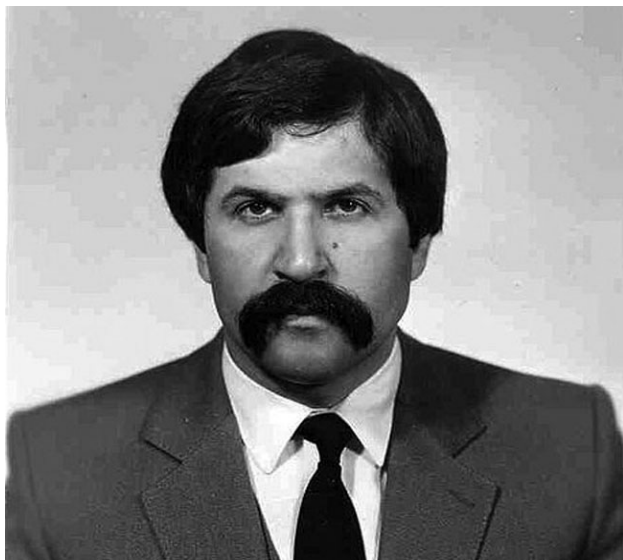
Xəlil Əlimirzəyev, Vəqif Aslanovla, Bakı.

Xalid Əlimirzəyev, Vaqif Aslanovla, Bakı.

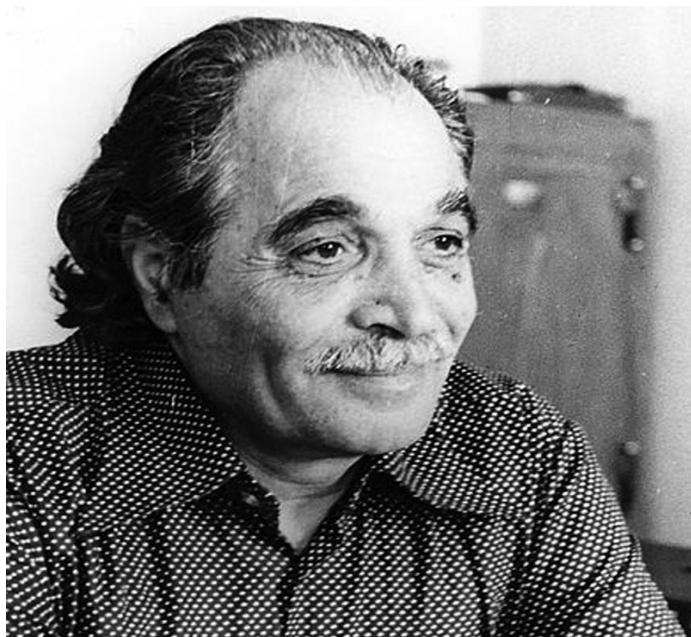
Xalid Əlimirzəyev, Vaqif Aslanovla, Bakı.

Oğlu Elçin Seyidov , Bakı.

Ömür gün yoldaşı Nəimə xanım, Bakı.

Xalid Əlimirzəyev, Vaqif Aslanovla, Bakı.

Sankt Peterburqda Alimlər evində büstü (1963).

*Rejissor Vaqif İbrahim oğlu, bəstəkar Emin Sabitoğlu
və aktyorlarla, Bakı.*

*sağdan Mirzağa Quluzadə, Həmid Arazlı, Məmmədhüseyn
Təhmasib ilə, Bakı.*